

Kerken in Leeuwarden

De kerkenvisie: een verslag
van een participatieproces

Voorwoord wethouder Erfgoed

Heel Nederland heeft te maken met ontkerkelijking. De thema's van leegkomende kerken, eventuele kerksluiting en herbestemming spelen ook in de gemeente Leeuwarden. Bijna alle kerken in onze gemeente hebben in meer of mindere mate te maken met krimp en vergrijzing. Bijna de helft van de nu aanwezig kerken heeft een andere bestemming gekregen!

In de afgelopen anderhalf jaar is met kerkeigenaren en andere betrokken partijen het gesprek gevoerd over de toekomst van kerkgebouwen. De gemeente Leeuwarden heeft de 'kerkenvisie' aangegrepen om te investeren in een sociaal netwerk rondom kerkgebouwen. We zijn er trots op dat we binnen een relatief korte termijn en ondanks Corona erin zijn geslaagd om veel stakeholders te ontmoeten en spreken. Dit verslag 'kerkenvisie' blikt terug op dit proces van dialoog en presenteert de resultaten die uit deze verkenning zijn gekomen. Het geeft niet alleen een overzicht van de huidige stand van zaken rondom kerkgebouwen, maar heeft ook bijzondere aandacht voor de betekenis en beleving van dit erfgoed voor inwoners van de gemeente Leeuwarden. Hiermee hebben we als gemeente een extra stap gezet, omdat dit verslag meer is dan alleen een beschrijving van het religieus vastgoed. Uit de gesprekken blijkt dat kerkgebouwen vaak van groot belang zijn voor lokale gemeenschappen. Ook wanneer er geen religieus gebruik (meer) is, blijven kerken belangrijke oriëntatiepunten en ontmoetingsplekken in de dorpen en in de stad.

Een van de uitkomsten van de gesprekken is dat zowel kerk als gemeente zich afwachtend opstelt en het initiatief voor contact bij de ander legt. Gedurende het proces zijn de deuren verder opengezet waardoor kerkeigenaren en gemeente nader tot elkaar zijn gekomen. Zodoende is er een goede basis gelegd om elkaar in de toekomst te betrekken bij plannen en bezigheden. We hopen dat het netwerk dat tijdens het proces van de kerkenvisie is ontstaan verder kan groeien. Hier ligt ook een taak voor kerkbeheerders om de onderlinge uitwisseling meer op te zoeken. Tijdens het proces van de kerkenvisie is ervaren hoe waardevol dat netwerk kan zijn.

Tot slot is het belangrijk om te vermelden dat dit verslag een beginpunt is en niet een einde. Nu we een overzicht hebben van de huidige status, opgaven en mogelijkheden, ligt er een gedeelde verantwoordelijkheid voor de toekomst. Onder de kerkeigenaren van de gemeente Leeuwarden blijkt een grote kunde en zelfstandigheid wat betreft het investeren in het duurzaam voortbestaan van hun kerkgebouw(en). Wij hopen dat zij hiermee doorgaan. Ook willen wij kerkbeheerders vragen om de gemeenschap en de gemeente te (blijven) betrekken bij waar zij tegenaanlopen. Tegelijkertijd hebben ook wij nagedacht over welke verantwoordelijkheid er bij ons als gemeente ligt wat betreft de toekomst van kerkgebouwen. Een concrete stap daarin, is het opstellen van een beleidskader 'Kerkgebouwen' met daarin een afwegingskader voor kerkgebouwen die op zoek zijn naar een nieuwe invulling. Met gebundelde krachten komen we verder. Het proces van de kerkenvisie heeft de meerwaarde laten zien van contact en kennisuitwisseling. We hopen dat we hier in de toekomst verder op kunnen voortbouwen.

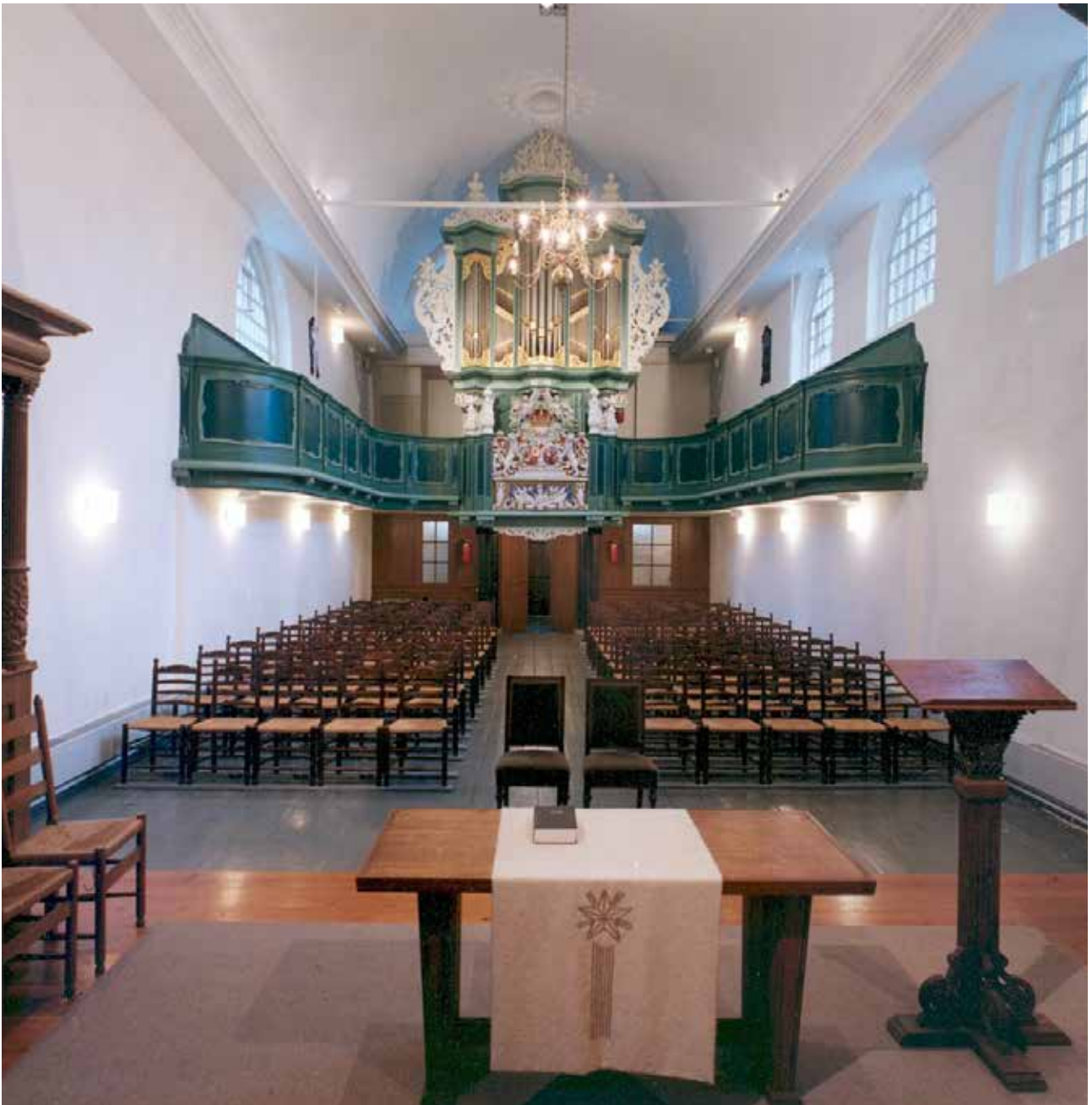
Ik wil iedereen hartelijk bedanken die hieraan bijgedragen heeft.

Veel leesplezier!

Evert Stellingwerf

Wethouder Erfgoed en Monumenten

Waalse kerk Leeuwarden, Beeldbank HCL

Inhoud

Voorwoord wethouder Erfgoed	3
1. Inleiding: de kerkenvisie van de gemeente Leeuwarden	6
1.1. Aanleiding kerkenvisie: een oproep vanuit het Rijk	6
1.2. De plek van kerken en kerkgebouwen in de samenleving: verandering en volharding	7
1.3. Gevolgde aanpak bij het opstellen van de kerkenvisie	8
1.4. Leeswijzer verslag	12
2. Een divers landschap: het kerkenbestand van de gemeente Leeuwarden	13
2.1. Het kerkenlandschap van de gemeente Leeuwarden	13
2.2. Kwetsbare kerken in de gemeente Leeuwarden	17
Verdieping: Kerkgebouwen met een cultureel-maatschappelijke herbestemming	20
3. Een Waardevol Gebouw: de betekenis van kerkgebouwen	26
3.1. De betekenis van een kerkgebouw	26
3.2. Vragenlijsten	28
Verdieping: in gesprek met kerkbeheerders	32
4. Gereedchapskist voor kerkbeheerders in de gemeente Leeuwarden	37
4.1. De blik vooruit: een gereedchapskist voor kerkbeheerders in de gemeente Leeuwarden	37
4.2. Vier thema's: onderhoud & gebruik, duurzaamheid, Mienskip, en cultuur & toerisme	38
5. Conclusies en aanbevelingen	44
5.1. Reflectie op proces kerkenvisie	44
5.2. Conclusies en aanbevelingen voor beleid	45
Bijlage I – Overzicht kerkenbestand Leeuwarden	48
Bijlage II - Stappenplan van kerkenraad Baard om van kerk naar stichting te komen	52
Bijlage III - Uitkomsten Pressure Cooker, studenten NHL Stenden Hogeschool	53

1. Inleiding: de kerkenvisie van de gemeente Leeuwarden

Dorpskerk Huizum, Beeldbank HCL, fotograaf Ch. Gombault

1.1. Aanleiding kerkenvisie: een oproep vanuit het Rijk

Vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) is binnen het programma "Erfgoed telt" geld beschikbaar gesteld voor gemeentes om een kerkenvisie op te stellen. De kerkenvisie is een reactie op de ontkerkelijking in Nederland en het vraagstuk van leegkomend religieus erfgoed. De bedoeling is dat een kerkenvisie in gezamenlijkheid onderzoekt wat er nodig is om kerkgebouwen een duurzame toekomst te geven. Het Rijk stelt twee voorwaarden aan dit proces:

1. Het moet gaan over alle gebouwen in een gemeente die doelbewust als gebedshuis gebouwd zijn, ongeacht monumentstatus en denominatie. Omdat de ondersteuning vanuit het ministerie van OCW is opgezet met als doel het behoud van erfgoed, stimuleert het

Rijk een bijzondere focus op kerkgebouwen waarvan de toekomst onzeker is.

2. Het moet een integrale visie zijn waarbij de samenleving centraal staat. Dit betekent dat verschillende lokaal betrokken partijen ('stakeholders') onderdeel zijn van het proces van de totstandkoming van de visie.¹

Inhoudelijk is de kerkenvisie vormvrij. Het is aan gemeenten om te onderzoeken welke opgave er bij hen speelt. In het traject is de input van stakeholders richtinggevend voor de uitkomst. Een kerkenvisie kun je daarom ook beschouwen als een middel: een vliegwiel om met elkaar in gesprek te gaan over de omgang met religieus erfgoed. Dit verslag

¹ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'Bouwstenen voor een Kerkenvisie. Handreiking 2019', 8, 11.

'kerkenvisie' blikt terug op het proces van dialoog en participatie met betrekking tot de kerkgebouwen in de gemeente Leeuwarden en presenteert de resultaten die uit deze verkenning zijn gekomen. Het geeft niet alleen een overzicht van de huidige stand van zaken rondom kerkgebouwen, maar heeft ook bijzondere aandacht voor de betekenis en beleving van dit erfgoed en voor de gemeenschappen die aan deze gebouwen verbonden zijn. Met de kerkenvisie heeft de gemeente Leeuwarden gepoogd om te investeren in het netwerk rondom deze gebouwen. Dit rapport is een verdiepend onderzoek naar het huidige kerkenlandschap en de behoeften die er zijn bij kerkbeheerders en inwoners van de gemeente Leeuwarden. Ook is het een handreiking met tips en informatie voor kerkbeheerders in onze gemeente, ingegeven door de behoeften en inbreng die zij met ons hebben gedeeld.

1.2. De plek van kerken en kerkgebouwen in de samenleving: verandering en volharding

Heel Nederland heeft te maken met ontkerkelijking. Tot pakweg honderd jaar geleden was religie een belangrijk kompas in de samenleving. Vanaf de jaren '60 neemt de invloed van religie op de maatschappij gestaag af en meer mensen nemen afstand van het geïnstitutionaliseerde geloof. Door individualisering komt de focus te liggen op het eigen leven. Veel mensen vinden niet langer zingeving binnen de kerkmuren. Dit vertaalt zich naar afnemend kerkbezoek met incidentele pieken rondom de feestdagen. Het gevolg is dat Nederland kampt met een leegloop van (met name traditioneel christelijke) kerken. Desalniettemin voelen velen zich verbonden met de kerkgebouwen; ze vertellen een verhaal en zijn een tastbaar restant van onze (familie) geschiedenis. Bovendien betekent ontkerkelijking niet per definitie dat religie verdwijnt of dat mensen geen interesse meer hebben in verbinding of zingeving - kijk maar eens naar de grote populariteit van The Passion.

Hoewel de problematiek per regio verschilt, spelen de thema's van leegkomende kerken, eventuele kerksluiting, en herbestemming ook in de gemeente Leeuwarden. Het religieuze klimaat van de gemeente Leeuwarden wordt gekenmerkt door pluriformiteit: met name in de stad zijn er veel verschillende godsdiensten, waaronder Islam, Boeddhisme, en Hindoeïsme. Het merendeel zijn echter christelijke groeperingen en nagenoeg alle gebouwen in de gemeente die doelbewust als gebedshuis gebouwd zijn, hebben een christelijke oorsprong. In een groot aantal van deze kerkgebouwen neemt het bezoekersaantal af en zijn het vooral ouderen die de kerk nog bezoeken. Jongere

mensen blijven weg. Tegelijkertijd zijn er geloofsstromingen die groeien en een jong publiek trekken. Dit zijn vooral evangelische gemeenten en interculturele kerken. Het zijn dergelijke culturele verschuivingen die invloed kunnen hebben op het gebruik van de kerken in onze gemeente.

De betekenis van kerkgebouwen in de samenleving gaat verder dan zingeving of haar beeldbepalende waarde. Van oudsher gaan er achter deze gebouwen gemeenschappen schuil die van grote betekenis zijn voor onze samenleving. De westerse cultuur heeft het grootste deel van haar wortels in het christendom; instituten als scholen, zorginstellingen, en hulp- en liefdadigheidsinstanties vinden allemaal hun oorsprong in de kerkelijke gemeenschappen. Hoewel de kerk minder maatschappelijke invloed heeft dan voorheen, spelen deze nog steeds een sleutelrol binnen de participatiesamenleving. Toch blijft hun maatschappelijke waarde vaak onderbelicht.

Figuur 1. Het voormalige protestants-christelijke ziekenhuis 'Diakonessenhuis' in Leeuwarden. Beeldbank HCL, fotograaf B. Feenstra

In de gemeente Leeuwarden leveren kerken een belangrijke sociale bijdrage door hun hulp aan kwetsbare medemensen. De kerken bieden pastorale en diaconale zorg – zie bijvoorbeeld het Diaconaal Platform Leeuwarden of Solidair Friesland. Hiernaast faciliteren de kerken ontmoetingen, waaronder wekelijkse koffiemomenten en eetgelegenheden. Plekken als het Aanloophuis of het Titus Brandsma huis verwelkomen mensen voor een kop koffie, een gesprek of een spelletje. Hiermee zorgen ze voor verbinding tussen inwoners, die zich soms aan de rand van de samenleving bevinden, en zetten ze zich in voor eenzaamheidsbestrijding. Ook participeren kerken in andere maatschappelijke vraagstukken zoals armoedebestrijding, milieu & duurzaamheid, en vluchtelingen zorg. Bovendien hebben de kerken een aandeel in het motiveren van mensen om zich vrijwillig in te zetten voor de samenleving.

Denk aan verschillende maatjesprojecten, zoals voor mensen die financieel zijn vastgelopen of voor nieuwkomers die wegwijs worden gemaakt in de Nederlandse taal en cultuur. De kerk is een stille kracht. Daarom is de overheid niet altijd op de hoogte van haar (potentiële) maatschappelijke reikwijdte.² Dit is zonde, want wanneer er meer bekend zou zijn over de functie die een kerk heeft en kan hebben, biedt dat meer samenwerkingsmogelijkheden. Een van de doelen van de kerkvisie in de gemeente Leeuwarden is dan ook zowel de kerkgebouwen als de gemeenschappen beter in beeld te krijgen. Door te investeren in een netwerk tussen kerk en gemeente wordt er ook meer duidelijk over het belang van een samenwerking tussen kerk en gemeente.

1.3. Gevolgde aanpak bij het opstellen van de kerkvisie

De gemeente Leeuwarden heeft de decentralisatie-uitkering van het Rijk aangegrepen om te onderzoeken hoe de kerkgebouwen gebruikt en gewaardeerd worden. In dit opzicht is deze kerkvisie niet alleen gericht op religieus vastgoed, maar ook op mensen. Ontkerkelijking is een maatschappelijk probleem en in onze erfgoedvisie gaan we uit van het standpunt dat 'erfgoed van iedereen is'. Daarom is veel tijd gestoken in het gesprek met de betrokken partijen, waaronder kerkeigenaren, erfgoedpartijen, inwoners, en studenten. Bovendien is er geïnvesteerd in intern overleg over de gemeentelijke omgang met kerkgebouwen. De input uit de gesprekken is gebruikt om drie doelen te realiseren:

1. Beter zicht op het gebruik- en waardering van kerkgebouwen met een overzicht van kwetsbare kerken.
2. Netwerk bouwen door in te zetten op verbinden en ontmoeten en dialoog aan te jagen binnen en buiten de gemeente.
3. (kansen)Verkenning naar hoe de kerkgebouwen levend kunnen zijn, en een rol kunnen blijven spelen in de gemeente Leeuwarden

Omdat het Rijk gemeenten stimuleert om zich in het bijzonder te richten op kerken die te maken kunnen krijgen met dreigende leegstand, afstoting en verwaarlozing, hebben de kerken met reeds een vaste herbestemming en

kerken met reguliere diensten in deze visie minder prioriteit gekregen. De gemeente Leeuwarden heeft er echter voor gekozen om deze kerken niet uit te sluiten van de visie. Een motivatie achter de kerkvisie is immers om alle kerken aan te sporen om voor te sorteren op potentiële problemen en kansen in de toekomst.

De gemeente Leeuwarden startte het proces van de kerkvisie met het maken van een uitgebreide inventarisatie van het totaal aan kerkgebouwen op ons grondgebied. Onderdeel hiervan was de huidige functie, de ligging, de eventuele monumentenstatus en de bouwperiode. Bijlage I van dit rapport toont het overzicht van deze verkenning. De inventarisatie gaf al een beeld van hoe het met de kerken is gesteld in onze gemeente. Maar een kerkvisie gaat over meer. Zoals hierboven al genoemd werd, richt de kerkvisie van de gemeente Leeuwarden zich op de betekenis die kerkgebouwen hebben: (cultuur)historisch, religieus en vanuit de beleving van mensen die in de omgeving wonen en voor wie de kerk een ankerpunt is. Om meer inzicht te krijgen in deze betekenis, hebben we een trapsgewijze aanpak toegepast richting de stakeholders door te beginnen met enquêtes, gevolgd door bijeenkomsten, en een-op-een gesprekken.

In de zomer van 2021 hebben kerkeigenaren, erfgoedorganisaties, dorpsbelangen & wijkpanels, en inwoners deelgenomen aan een enquête over de betekenis van kerkgebouwen. De vragenlijsten omvatten gesloten feitelijke vragen, maar ook open vragen over visie en identiteit die uitnodigden tot meer persoonlijke reflectie. In de enquêtes kon men aangegeven of zij betrokken wilden worden bij het verdere proces van de kerkvisie. De reacties uit de enquêtes werden meegenomen bij het organiseren van bijeenkomsten. In totaal heeft de gemeente Leeuwarden, over een tijdsbestek van een jaar, drie bijeenkomsten georganiseerd in het kader van de kerkvisie: een startbijeenkomst, een netwerkbijeenkomst voor kerkbeheerders, en een slotbijeenkomst. De bijeenkomsten sloten aan bij het doel van de gemeente Leeuwarden om te investeren in een netwerk. Door het reguliere overleg werden nieuwe relaties aangeboord en werd het bestaande netwerk versterkt.

Op dinsdagavond 9 november 2021 vond de startbijeenkomst plaats (zie figuur 2). Er was een mooie opkomst van zo'n 60 mensen. Dit waren kerkeigenaren, erfgoedinstanties, dorpsbelangen, ambtenaren, raadsleden en studenten. De bijeenkomst stond in het teken van ontmoeten en verkennen welke thema's spelen rondom het

² In 2020 is er in de gemeente Rotterdam onderzoek gedaan naar de maatschappelijke inzet van geloofsgemeenschappen. Uit dit rapport blijkt dat de hulp die deze gemeenschappen bieden, op het gebied van armoede, eenzaamheid en zorg, de overheid 195 tot 365 miljoen euro scheelt op jaarbasis.

(toekomstig) gebruik van de kerkgebouwen in de gemeente Leeuwarden. Er waren ronde-tafel gesprekken met terugkerende gespreksonderwerpen over duurzaamheid, het vinden van vrijwilligers, en het (meer) openstellen van de kerk – zowel letterlijk als figuurlijk.

Figuur 2. De Startbijeenkomst

Omdat verscheidene kerkeigenaren aangaven dat er behoefte was om elkaar beter te leren kennen en ervaringen te delen, kreeg de tweede bijeenkomst de vorm van een netwerkbijeenkomst met als specifiek publiek de kerkbeheerders. Deze samenkomst vond plaats in intiemer gezelschap op dinsdagmiddag 26 april 2022 in Dorpskerk Huizum (zie figuur 3). Tijdens deze bijeenkomst werkten we met het format van 'speeddates': in drie gespreksrondes konden er vragen gesteld worden aan ervaringsdeskundigen over verschillende onderwerpen, waaronder het werven van vrijwilligers, overgang van kerk naar stichting, en aanpassingen aan een monument.

Figuur 3. De Netwerkbijeenkomst voor kerkbeheerders

Tenslotte organiseerde de gemeente Leeuwarden op donderdagavond 6 oktober 2022 de slotbijeenkomst in de Doopsgezinde Kerk Leeuwarden (zie figuur 4), waar net als bij de startbijeenkomst een breed publiek voor werd uitgenodigd. De slotbijeenkomst stond in het teken van samenwerking en vooruitkijken met een focus op

de mogelijkheden in de eigen situatie. Aan de hand van vragen dachten de aanwezigen na over de toekomst van kerkgebouwen. Naar wie zouden zij de deur (verder) open kunnen zetten? Wat betekent dat in houding en gedrag en welke eerste stap zou gezet kunnen worden om dit te laten slagen? 'Betrokkenheid' en 'communicatie' bleken twee kernwoorden voor een betere samenwerking in de toekomst, zowel tussen kerken onderling, tussen kerk en omgeving, als tussen kerk en gemeente. Algemene feedback van de aanwezigen was dat het prettig was om elkaar weer te zien. Bij de slotbijeenkomst hing ook een nieuwsgierigheid in de lucht naar hoe we verder gaan, mede omdat de behoefte werd uitgesproken om elkaar in de toekomst te blijven ontmoeten.

Figuur 4. De Slotbijeenkomst

Om een groter begrip te krijgen van de situatie waar (met name) kwetsbare kerken zich in bevinden volgden, ter aanvulling op de enquêtes en bijeenkomsten, kerkbezoeken in combinatie met verdiepende een-op-een gesprekken met kerkbeheerders. De gesprekken vonden plaats tussen februari 2022 en mei 2022. De uitkomsten van deze gesprekken staan centraal in hoofdstuk drie van dit rapport.

In aanvulling op de externe informatie die werd opgehaald, is er tijdens het traject van de kerkvisie ambtelijk gesproken over de omgang met kerkgebouwen om scherp te krijgen in hoeverre kerkgebouwen en beheerders op ons netvlies staan qua beleidsontwikkeling en samenwerking. Naast individuele gesprekken is er beleid overstijgend

gebrainstormd over de (tussentijdse) bevindingen die uit het proces van de kerkervisie naar voren kwamen en het perspectief dat de gemeente zou kunnen bieden.

In de 'Erfgoedagenda van de Toekomst' staat dat de gemeente Leeuwarden streeft naar een eigentijdse visie op erfgoed. Onderdeel hiervan is het betrekken van jongeren bij de discussie over de betekenis- en het belang van erfgoed. Deze intentie sluit aan bij de visie op erfgoed van het Rijk waarin een van de speerpunten het bereiken van jongeren is. Vandaar dat de gemeente Leeuwarden ook studenten heeft betrokken bij het proces van de totstandkoming van de kerkervisie. Door middel van verscheidene projecten dachten in totaal meer dan honderd studenten na over de rol van kerkgebouwen anno nu. Ook verdiepte een stagiair zich in het functioneren van kerken met een culturele/maatschappelijke herbestemming.

Figuur 5. Eindpresentatie van Matthijs Plugge, stagiair 'Kerkervisie'

Niet alleen zorgde het betrekken van deze studenten voor een kennismaking van een nieuwe generatie met de uitdagingen die spelen rondom ontkerkelijking, ook toonden de studenten zich enthousiaste sparringpartners. Hun invalshoek bood vaak nieuwe gespreksstof en originele inzichten. Dit was merkbaar tijdens de startbijeenkomst en de slotbijeenkomst, maar ook bij een ontmoeting die georganiseerd werd door de gemeente Leeuwarden in samenwerking met NHL/Stenden tussen studenten en kerkeigenaren rondom het thema neven/herbestemming.

Samen werden de (emotionele) kaders verkend rondom kerkgebruik: wat kan wel in een kerk, wat kan niet? De studenten kwamen achter de complexiteit rondom her/nevenbestemming, waarbij rekening gehouden moet worden met de behoeften van de kerkelijke gemeente, de geschiedenis van het kerkgebouw, maar ook met zaken als een eventuele monumentstatus en de wensen van omwonenden. Een dominee sprak bijvoorbeeld de wens uit dat er bij nevengebruik een verbinding blijft met de oorspronkelijke functie van de kerk, het liefst met ruimte voor verstillig en bezinning. Aan de andere kant tastten de studenten de grenzen af; zijn er compromissen mogelijk? En wat zijn de mogelijkheden wanneer een kerk niet meer in religieus gebruik is? De studenten daagden de kerkbeheerders uit om commerciëler na te denken over exploitatie, bijvoorbeeld door vragen te stellen over marketing en profilering.

Op basis van de gedachtewisseling tussen kerkbeheerders en studenten, werd een opdracht geformuleerd met als vraagstuk:

“Wat moet er gebeuren om de drempel tot een kerkbezoek te verlagen zodat een kerkgebouw (meer) onderdeel wordt van de Mienskip?”

Gedurende vijf aaneengesloten dagen werkten 100 eerstejaars studenten van de opleiding Communication & Multimedia Design intensief samen om een concept te bedenken. Verdeeld over zes groepen onder begeleiding van een docent, pitchten de groepen op dag vijf hun beste ideeën.³ Een algemeen punt waar alle groepen op uit kwamen was het belang van een duidelijke visie op gebruik en doelgroep. Hieraan gekoppeld is goede communicatie naar de buitenwereld het liefst via social media. Ook benadrukten de studenten het belang van promotie, bijvoorbeeld door flyers, posters of het organiseren van een 'grand opening' wanneer een kerkgebouw haar functie verbreedt of verandert. Zo concludeerde een groepje:

“De beste manier om mensen te trekken naar een locatie of activiteit heeft niks te maken met de activiteit of locatie zelf, maar met hoe je dit communiceert met de doelgroep. Uit het gedane onderzoek is de conclusie getrokken dat er niet genoeg wordt gedaan qua marketing over de door de kerken georganiseerde activiteiten.”

³ Bijlage III van dit verslag toont de concept ideeën van de studenten.

Figuur 6. Eindpresentatie van studenten NHL/Stenden

Waar het bij deze studenten bleef bij een brainstorm, zetten twee groepen ouderejaars een stap verder door zich een halfjaar vast te bijten in het thema nevenbestemming. De kerkjes in Baard en Easterlittens fungeerden als onderzoekskerken. Samen met betrokkenen, zoals de kerkenraad en het dorpsbelang, onderzochten de studenten de mogelijkheden voor de kerken, waarbij zij rekening hielden met de emoties die spelen bij kerkgebouwen die nog in (gedeeltelijk) religieus gebruik zijn. Ter afsluiting van hun opdracht presenteerden de studenten hun visualisatie van een potentiële bestemming.

Terugblikkend op hun project, merkten de studenten op dat het laten slagen van breder gebruik van een kerkgebouw verbonden is aan een open houding vanuit de kerkelijke gemeente en betrokkenheid vanuit omgeving. Idealiter betekent dit dat een kerk open staat voor andere ideeën en mensen en omwonenden een gevoel van 'ownership' geeft door bijvoorbeeld te luisteren naar wat zij missen of door hun input mee te nemen bij het organiseren van activiteiten. Een van de studenten die het kerkje in Baard heeft onderzocht zei: "als ik aan een kerk denk is dit vaak serieus. Om andere vormen van kerkgebruik mogelijk te maken zou een vrije en minder gesloten mindset een mooie eerste

stap zijn." Of het kerkgebouw breder gebruikt gaat worden, is ook afhankelijk van of mensen zich betrokken voelen. Hierover merkte de student op: "creëer een community-gevoel door openbare, gezellige evenementen. Uiteindelijk is nieuwsgierigheid een van de drijvende factoren die nieuw en oud bij elkaar brengt en nieuwe perspectieven geeft." Een student die verbonden was aan de casus Easterlittens heeft in zijn project ervaren dat het bij breder gebruik van een kerkgebouw belangrijk is dat mensen zich welkom voelen, ongeacht of ze gelovig zijn. Voor een kerkgemeenschap betekent dit een minder grote focus op diensten en meer kijken naar losstaande activiteiten. Hierbij is het essentieel dat een kerkgemeenschap de focus verschuift van wat de 'oude garde' wil naar wat andere mensen nodig hebben. In de praktijk zou dit kunnen betekenen dat je je verdiept in wat de jeugd wil of in wat er speelt in de maatschappij. Ook kan het lonen om te onderzoeken hoe het andere kerken is vergaan die een breder of ander gebruik van hun gebouw hebben gerealiseerd. In de kern ligt een deel van de oplossing in flexibiliteit en of een kerkbestuur open staat voor een verandering in visie. Een uitdaging op zich, want dat is ook een gevoelskwestie concludeert de student: "of je dat wil en daar aan toe bent".

De gastvrijheid van de kerken die hun deuren openden voor studenten, zorgde ervoor dat de studenten een uniek kijkje in de keuken kregen. Andersom noemde een kerkbeheerder het bezoek van de studenten "inspirerend". Het project leverde een mooie bijdrage aan de zoektocht van hun dorp naar een andere bestemming voor het kerkje en ze zouden zeker andere kerken aanraden om, wanneer mogelijk, studenten uit te nodigen om hun perspectief te delen.

1.4. Leeswijzer verslag

In dit inleidende hoofdstuk zijn we ingegaan op de aanleiding voor het in leven roepen van de kerkervisie. We bespraken de kaders van het Rijk en de insteek en het proces van de gemeente Leeuwarden. In dit inleidende hoofdstuk werd ook stilgestaan bij de plek van de kerk als instituut in de samenleving en het maatschappelijke klimaat dat aanleiding geeft voor de kerkervisie. We gingen kort in op de religieuze context van de gemeente Leeuwarden en de maatschappelijke rol van kerkelijke gemeenschappen. Vervolgens bespraken we hoe de gemeente Leeuwarden, tegen deze achtergrond, de 'kerkervisie' heeft aangegrepen om een beter beeld te krijgen van de huidige betekenis van deze beeldbepalende panden in onze gemeente. Het hoofdstuk werd afgesloten met een procesbeschrijving van het doorlopen traject.

De volgende hoofdstukken beschrijven de uitkomsten van dit traject, te beginnen bij de basis: het kerkenbestand. Hoofdstuk twee beschrijft de huidige stand van zaken rondom de staat-, het beheer-, en het gebruik van de kerkgebouwen in de gemeente Leeuwarden. Ter illustratie van de diversiteit aan kerken, wordt dit hoofdstuk afgesloten met een blik op het functioneren van kerkgebouwen met een cultureel-maatschappelijke herbestemming. Hoofdstuk drie gaat dieper in op de betekenis van kerkgebouwen, gebaseerd op een analyse van de beleving en waardering van verschillende inwoners van de gemeente Leeuwarden, waaronder: kerkeigenaren, dorpsbelangen en wijkpanels, erfgoedorganisaties, en omwonenden. Deze gegevens leidden tot een overzicht van wat er leeft en speelt rondom het gebruik van de kerken in onze wijken en dorpen, en geeft ook een indruk van hoe er wordt gekeken naar het (toekomstig) gebruik ervan. Dit hoofdstuk biedt ook een overzicht van de ervaring en behoeften van kerkbeheerders die kwetsbare kerkgebouwen vertegenwoordigen. Het vierde hoofdstuk richt de blik vooruit: wat zijn de mogelijkheden voor religieus vastgoed in Leeuwarden en wanneer kan een beroep op de gemeente worden gedaan? Deze mogelijkheden zijn thematisch onderverdeeld op basis van aandachtspunten die zijn aangedragen door kerkbeheerders

en andere inwoners naar aanleiding van enquêtes, bijeenkomsten en gesprekken. Per thema geven we weer welke stappen kerkbeheerders zelf kunnen zetten en waar de gemeente in kan ondersteunen.

Het laatste hoofdstuk is de conclusie waarin wordt gereflecteerd op de opbrengst van de voorgaande hoofdstukken: hoofdstuk vijf geeft daarmee een samenvatting van de pijnpunten, mogelijkheden, en verwachtingen die uit het verkenningsproces naar voren zijn gekomen.

In het volgende hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van hoe de kerken in de gemeente Leeuwarden gebruikt worden. Hierbij reflecteren we ook op de kerken die de afgelopen decennia gesloopt zijn en welke factoren bijdragen aan een kwetsbaar voortbestaan.

2. Een divers landschap: het kerkenbestand van de gemeente Leeuwarden

Het kerkje in Swichum, Beeldbank HCL

2.1. Het kerkenlandschap van de gemeente Leeuwarden

Friesland is met name gekleurd door christelijk cultureel erfgoed en dit zie je terug in het kerkenlandschap van de gemeente Leeuwarden. 85 van de 86 gebedshuizen zijn gebouwd als christelijke kerk.⁴ Het kerkenlandschap van de gemeente Leeuwarden is gevarieerd, met gebouwen uit verschillende bouwstijlen en perioden. Het aantal Rijksmonumentale kerken is procentueel iets lager dan dat van de gemiddelde Nederlandse gemeente. Het aantal

gemeentelijke monumenten is procentueel gelijk.

In het weidse landschap zijn de kerktorens al van veraf te zien. De torens zijn allemaal net even anders, en daaraan valt af te lezen: daar ligt dat dorp, en verderop zie je dat dorp. Als je eenmaal het dorp binnen rijdt, vormt de kerk een ankerpunt: ik ben bijna thuis. Ze staan vaak op een centrale plek, midden op de terp, in het hart van het dorp met eromheen het kerkhof, de laatste rustplaats van familieleden en dorpsgenoten.

⁴ De gemeente Leeuwarden heeft ook een Synagoge. Zie voor een totaaloverzicht van de kerkgebouwen bijlage I.

De zoektocht naar een herbestemming voor de Marcuskerk in Jirnsom

In 2015 vond de laatste eucharistieviering plaats in de Sint Marcuskerk in Jirnsom. Twee jaar later werd de kerk overgedragen aan de Stichting Kerkelijk Erfgoed Jirnsom, die gevormd werd uit bestuursleden van de Vereniging Doarpskorporaasje Jirnsom. Het overleg met het Bisdom ging voorspoedig omdat er warme contacten waren met de stichting; in één gesprek was de overname van het kerkgebouw besloten. De stichting kocht het gebouw voor een symbolisch bedrag en kreeg een som geld mee voor het onderhoud van de toren. Het huidige stichtingsbestuur wil het gebouw behouden, tezamen met het klinkend erfgoed, en hoopt er een passende bestemming voor te vinden die niet concurreert met het dorps huis. Totdat er een nieuwe functie is gevonden, blijft de voormalige parochiekerk beschikbaar voor uitvaarten en is er eens in de veertien dagen een kerkdienst in de kapel.

Het liefst zou de stichting een bestemming voor het gebouw vinden waar het dorp achter staat. Daarom betrekken ze de omwonenden bij de verkenning van nieuw gebruik. Maar uit de recente dorpsvisie blijkt dat er weinig enthousiasme is voor het kerkgebouw en dat omwonenden veel liever woningen zien op de plek waar de kerk nu staat. Binnenkort zal de stichting een knoop moeten doorhakken: ze teert in op de pot die ze van het Bisdom heeft meegekregen en er komt nauwelijks wat bij. Het gebouw koste wat kost behouden is niet de bedoeling, maar de voorzitter van de stichting zou het jammer vinden wanneer het kerkgebouw verloren gaat omdat deze zo'n centrale plek in het dorp inneemt: "Stel de uitkomst is, we gooien het plat, dan is dat maar zo, maar dan moet er wel wat anders komen dat een bijdrage levert aan de leefomgeving, voor de eigen mensen."

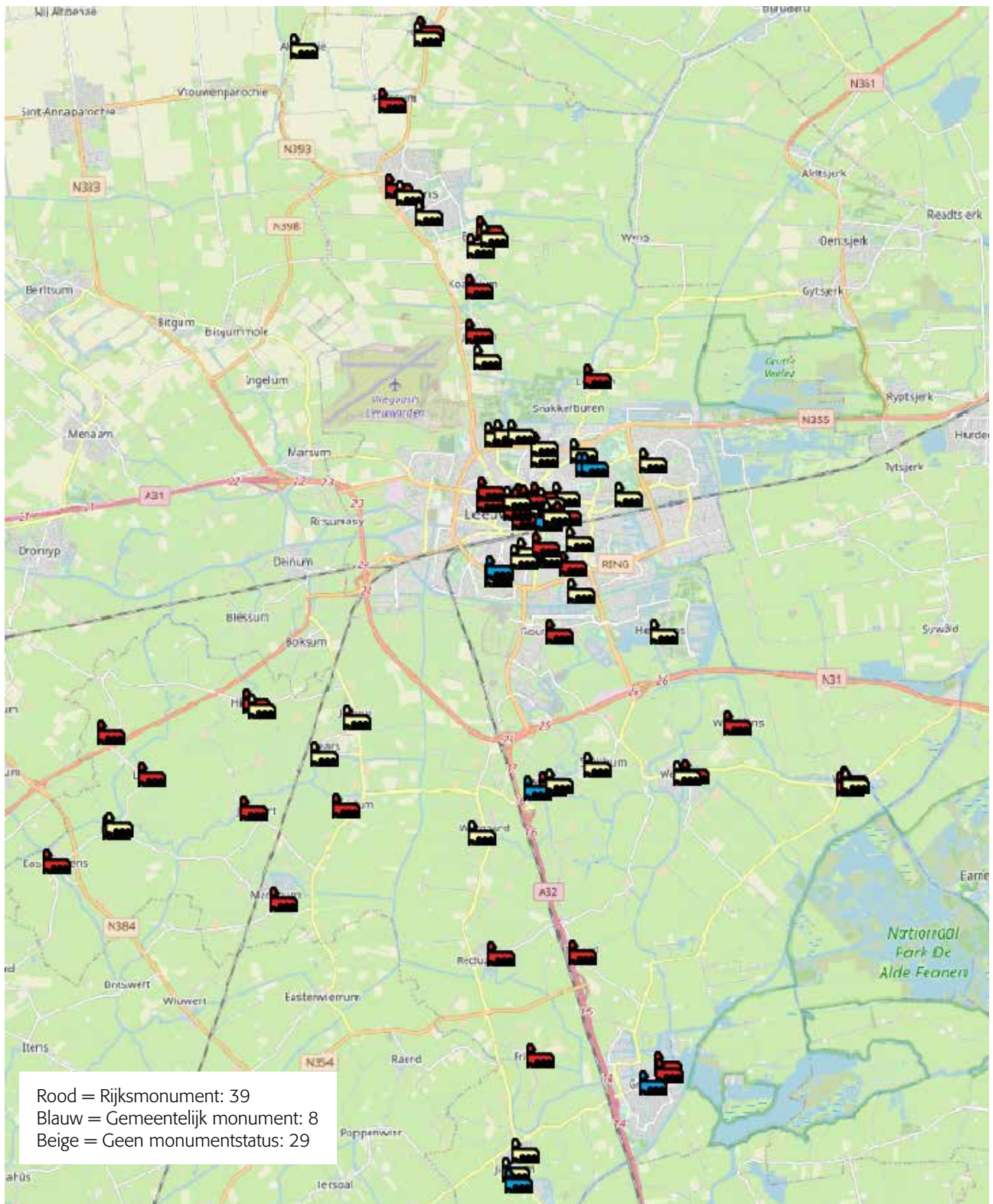
Samenwerking met Studenten

Om de mogelijkheden van het gebouw te onderzoeken, opende de Sint Marcuskerk haar deuren voor een groep studenten van NHL/Stenden. De studenten kregen als opdracht om te onderzoeken hoe het kerkgebouw behouden kan worden. De stichting moedigde de studenten aan om erop los te fantaseren, en met succes: de suggesties varieerden van een zwembad, skatebaan tot kinderdagopvang. De voorzitter van de stichting kijkt er met een positief gevoel op terug en raadt andere kerkbeheerders aan om studenten uit te nodigen. "Maar", zegt ze: "je moet wel open staan voor andere opties en de verschillende mogelijkheden niet zomaar afwijzen, want je krijg een heel andere visie dan wat je zelf denkt." Voor kerken die een herbestemming onderzoeken, heeft ze nog een aantal andere tips: "wat je nodig hebt is tijd, geduld, geld en draagvlak; al met al ben je er wel een aantal jaar mee zoet, zeker wanneer je nog met elkaar moet zoeken. Daarom heb je ook de middelen nodig om het gebouw tijdens deze zoektocht sec in stand te houden. Wacht dus niet tot het laatste moment, maar begin in een vroeg stadium met onderzoeken wat de mogelijkheden van het gebouw zijn in de eigen omgeving. Tenslotte moet je ook het dorp meekrijgen, want anders wordt alles tegengeholpen."

De Sint Marcus heeft nog geen gevolg gegeven aan de plannen van de studenten. De stichting gaat zich eerst op de uitkomsten bezinnen. Ze vermoeden dat er een combinatie komt tussen twee van de plannen. De volgende stap is om dit te koppelen aan de dorpsvisie: past de beoogde bestemming bij de wensen van het dorp? Om een eventuele herbestemming uiteindelijk te realiseren en te doen slagen, zullen er vervolgens mensen uit het dorp op moeten staan die zich aan zo'n herbestemming committeren. En hier kan de schoen nog wel eens gaan wringen: "Mensen geven zich niet meer automatisch op. Je moet ze aanspreken en er verantwoordelijk voor maken. Die persoonlijke benadering is echt nodig." Maar de voorzitter heeft er vertrouwen in: "Jirnsom is wel een dorp dat met z'n allen wat doen wil", dus als de neuzen dezelfde kant op staan, komen ze er vast uit.

Figuur 7. De Marcuskerk in Jirnsom

Ook in het omliggende landschap heeft de aanwezigheid van de kerk zijn sporen nagelaten. In de vorm van kerkenpaden; paden dwars door de weilanden, niet of nauwelijks verhard, met eenvoudige bruggetjes over de sloten. Hier liepen de mensen vanaf de boerderijen en de gehuchten naar de wekelijkse kerkdienst in het dorp. Soms is ook de verkaveling georiënteerd op een kerktoeren. Want

die toren was als vast baken een oriëntatiepunt waarop de te graven verkavelingsloten werden gericht. Elke kerk bediende zijn eigen gebied, en deze gebieden werden afgebakend door de parochiegrenzen. Bij het bepalen van deze grenzen werden bestaande waterlopen en dijken gebruikt. Deze zijn vaak nog herkenbaar in het landschap.

Kerken	Gebruik
<p>86 kerkgebouwen in 32 woonplaatsen Naast de hoofdstad Leeuwarden heeft de gemeente Leeuwarden een buitengebied met veel dorpen. Vrijwel in iedere woonplaats staat een kerk, soms zelfs meerdere.</p>	<p>Verschillende type eigenaren De eigenaar van een (deels) religieuze kerk is meestal het kerkbestuur en steeds vaker een stichting. Kerken met een herbestemming zijn vaak in handen van een stichting, bedrijf of particulier.</p> <p>In totaal worden 15 kerkgebouwen in de gemeente Leeuwarden (17%) beheerd door een stichting: 10 zijn in handen van de SAFT en 5 van een lokale stichting.</p>
<p>Ruim de helft is van voor 1900 De gemeente Leeuwarden heeft een gevarieerd kerkenlandschap met gebouwen uit verschillende bouwstijlen en perioden.</p> <p>56% van de kerken in de gemeente Leeuwarden is gebouwd voor 1900. 21 hiervan hebben een Middeleeuwse oorsprong. Een groot verschil is waarneembaar tussen de stad Leeuwarden en het buitengebied. In de dorpen is 76% van de kerken gebouwd voor 1900, terwijl de stad Leeuwarden ook veel relatief jonge kerken kent.</p>	<p>1 op de 3 kerken heeft wekelijkse diensten Er zijn nog reguliere diensten in 57% van de kerken en in 13% alleen incidentele diensten, zoals huwelijken en rouwdiensten.</p> <p>Ongeveer twee derde van de reguliere diensten is wekelijks, en een derde is maandelijks of minder.</p>
<p>Bijna de helft is Rijksmonument Van de 86 kerkgebouwen zijn er 39 rijksmonument (45%). Ook zijn er acht gemeentelijke monumenten.</p> <p>Onderhoud, restauratie en verbouwingen zijn bij monumentale gebouwen gebonden aan regels, maar er zijn ook meer mogelijkheden voor subsidies.</p>	<p>Kerk belangrijk voor Mienskip en andersom Kerken zijn vaak belangrijk voor omwonenden. Tegelijk is de omgeving belangrijk voor het voortbestaan van de kerken. In veel gevallen zouden kerken het draagvlak nog flink kunnen vergroten. Anderzijds kunnen dorpsbelangen en wijkpanels meer initiatief tonnen richting kerkelijke gemeenten.</p>
<p>Waardevolle interieurs Een monumentenstatus gaat niet alleen om de buitenkant van een gebouw, maar vaak ook om het interieur, bijvoorbeeld een kenmerkende bankopstelling of orgel. Veel van de kerkinterieurs zijn karakteristiek, historisch waardevol en bezienswaardig.</p> <p>Bij het Catharijneconvent kan een aanvraag worden gedaan voor een waardestelling op maat. Op die manier leren de eigenaars van de collecties de waarde van hun bezit kennen en kunnen ze de juiste zorg verlenen</p>	<p>Minder kerkleden en vrijwilligers Veel kerkeigenaren zien het aantal kerkgangers op zondag geleidelijk afnemen.</p> <p>Op basis van 32 reacties van kerken die nog in religieus gebruik zijn, geeft een derde van de beheerders aan dat er 25 mensen of minder de dienst bijwonen.</p> <p>Zo'n 28 % schat de aantallen in tussen de 25-50, eenzelfde percentage trekt tussen de 60 en 100 bezoekers. Vijf kerken verwelkomen wekelijks meer dan 100 gasten, met drie uitschieters die wekelijks zelfs 250 tot 400 mensen treffen bij de dienst.</p>
<p>Goede bouwkundige staat De kerken in de gemeente Leeuwarden zijn over het algemeen in een goede bouwkundige staat.</p> <p>De ruime meerderheid (90%) schat in dat hun kerkgebouw binnen tien jaar geen ingrijpend onderhoud of restauratie nodig heeft. Zeven kerken denken binnenkort onderhoud aan het gebouw te moeten plegen.</p>	<p>Een derde van de kerken heeft een herbestemming. De meesten hiervan zijn tegenwoordig woning of bedrijf. Opvallend is dat de herbestemde kerken (met de SAFT-kerken als uitzondering) over het algemeen relatief jong zijn (gebouwd na 1850) en geen monumentstatus hebben. Verder staan de meeste van deze kerken niet midden op de terp en hebben geen kerkhof.</p>
<p>32 kerken met kerkhof Op één na bevinden deze kerkhoven zich in de dorpen.</p> <p>Een kerkhof kan beperkend zijn voor (neven)activiteiten en herbestemming en vraagt onderhoud. Aan de andere kant leveren de grafrechten inkomsten op. Ook bezoeken sommige mensen graag kerkhoven.</p>	<p>12 van de kerken met een herbestemming zijn gedeeltelijk nog in traditioneel gebruik In deze kerken worden nog diensten gehouden. Vaak combineren de kerken dit gebruik met culturele activiteiten.</p>

Het overzicht op deze pagina toont de situaties van de kerkgebouwen in de gemeente Leeuwarden en de ontwikkelingen in het gebruik. De gegevens zijn gebaseerd op informatie die kerkbeheerders met de gemeente deelden in een enquête in 2021.

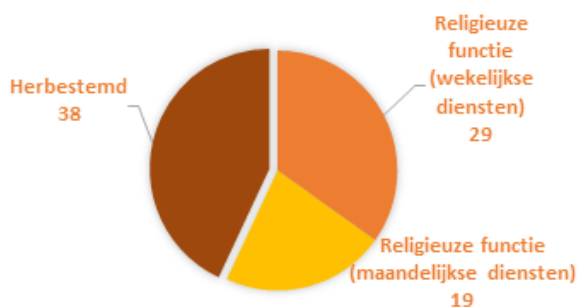
Gebruik kerkgebouwen in de gemeente Leeuwarden

De gemeente Leeuwarden wordt gekenmerkt door enerzijds de stad Leeuwarden, anderzijds het buitengebied met 36 dorpen. In de stad staan 36 kerken. Het buitengebied heeft 50 kerken verspreid over 31 dorpen. Ruim de helft van de kerkgebouwen is nog in het beheer van een kerkelijke gemeente. De meeste van deze kerken (88%) worden ook breder gebruikt, de vier meest populaire nevenactiviteiten zijn:⁵

1. Vergaderen en studeren
2. Repetitieruimte voor koren en muzieklessen
3. Culturele en maatschappelijke activiteiten
4. Ontmoetingsplek voor wijk/dorp

Wanneer we inzoomen op het verschil tussen stad en buitengebied zien we dat de 24 stadskerken die nog in gebruik zijn voor de liturgische dienst over het algemeen intensief gebruikt worden (minimaal 1x per week een dienst). In de dorpen is de situatie anders; van de 25 dorpskerken die nog in religieus gebruik zijn, worden slechts 7 iedere week gebruikt voor een kerkdienst.

GEBRUIK (86) KERKEN GEMEENTE LEEUWARDEN 2021

In totaal hebben 38 kerkgebouwen in de gemeente Leeuwarden een herbestemming. 12 hiervan bevinden zich in de stad, de overige 26 staan in de dorpen. Qua nieuwe bestemmingen is er geen groot verschil tussen stad en dorp. Bijna de helft van de kerken is tegenwoordig een woning of bedrijf (dorp: 12; stad: 6). Twaalf van de herbestemde kerken zijn gedeeltelijk in traditioneel gebruik voor bijzondere diensten en cultuur, tien van deze kerken zijn eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken (SAFT). Zes kerken zijn nu een theater (stad: 4; dorp: 2). Tenslotte is er de categorie Multifunctioneel centrum, waarvan er een

⁵ Slechts vijf kerken noemen toerisme als nevenactiviteit. Hier wordt het vaakst gerefereerd aan Tsjerkepaad. Een drietal kerken biedt de optie om te slapen in de kerk.

in de stad staat en een in de dorpen. In de verdieping van dit hoofdstuk bespreken we het functioneren van de kerken met een herbestemming met een maatschappelijk-culturele functie.

FUNCTIE (38) HERBESTEMDE KERKEN GEMEENTE LEEUWARDEN 2021

Opvallend is dat de herbestemde kerken in zowel dorp als stad relatief jong zijn: de meesten zijn gebouwd na 1850. In het dorp staan de meeste van deze kerken niet midden op de terp en hebben ook geen kerkhof. Geen enkel rijksmonument in de dorpen heeft een herbestemming, behalve die welke door de SAFT zijn overgenomen. Hoge ouderdom, 'ligging midden op de terp', en een kerkhof rondom lijken lastige factoren voor herbestemming. De mogelijkheden tot herbestemming in stedelijk gebied lijken groter; de gebouwen zijn vaak jonger en hebben meestal geen kerkhof.

Veel van de kerkgebouwen, die nog in religieus gebruik zijn, worden onderhouden door krimpende geloofsgemeenschappen. De positie van deze kerken wordt onzeker(der) door een oplopend begrotingstekort, hoge energiekosten en/of bestuursfuncties die vacant blijven. Kerkgenootschappen zien zich soms genoodzaakt om een kerk af te stoten. In het volgende onderdeel gaan we kort in op deze kwetsbare categorie kerken.

2.2. Kwetsbare kerken in de gemeente Leeuwarden

De verwachting is dat de komende tien jaar zo'n 1000 kerkgebouwen in Nederland leeg komen te staan. De gemeente Leeuwarden zal geen uitzondering zijn. Uit de reacties op onze verkennende enquête blijkt dat het merendeel van de kerken te maken heeft met vergrijzing en een krimp van de geloofsgemeenschap.⁶

⁶ Met als uitzondering de pinkstergemeenten en evangelische kerken.

De jaarrekeningen van de kerken tonen een geleidelijke afname van 'levend geld', dat wil zeggen de inkomsten uit bijdragen, giften en collecten. Bovendien vertaalt de teruggang van kerkleden zich in een krimpende poule vrijwilligers om bestuursfuncties uit te oefenen. Tegelijkertijd groeien structurele uitgaven als het onderhoud aan de kerk en gebruiks- en personeelskosten. Hierbinnen kunnen met name de stijgende energieprijzen leiden tot financiële nood. Het begrotingstekort kan door sommige kerkgenootschappen worden opgevuld door inkomsten uit reserves, bezittingen of incidentele baten, maar ook dit is geen houdbare situatie.

Kerkbeheerders van 17 gebouwen geven aan dat het toekomstig religieus gebruik van hun kerkgebouw onzeker is.⁷ De onzekerheid over hun voortbestaan heeft ruwweg twee oorzaken: 1. Inkomsten wegen niet op tegen uitgaven; 2. Vergrijzing en afname van leden. Vaak gaan deze twee redenen hand in hand. De meerderheid van deze kerken schat in dat ze voor de komende 6 tot 10 jaar nog genoeg geld hebben voor de instandhouding van het kerkgebouw. Een drietal kerken verwacht het nog slechts 1 tot 5 jaar vol te houden. Maar het voortbestaan van een kerkelijke gemeente is niet alleen afhankelijk van geld. Een tekort aan vrijwilligers voor bestuursfuncties en andere activiteiten kan een rijke gemeente doen besluiten om de mogelijkheid van afstoten of fuseren te onderzoeken. Wanneer een gemeenschap afstand doet van een kerkgebouw, is het ideaal vaak om voor deze gebouwen een nieuwe bestemming te vinden. Helaas is dit in het verleden niet altijd haalbaar gebleken, met als gevolg verval of zelfs sloop.

Figuur 8. De voormalige Fenixkerk, Beeldbank HCL, foto graaf H.J. Zijlstra

⁷ Niet alle kerkeigenaren in de gemeente Leeuwarden hebben de enquête ingevuld. De publiekelijk toegankelijke jaarrekeningen van de geloofsgemeenschappen tonen dat het totaal aantal kwetsbare kerken waarschijnlijk groter is dan 17.

De afgelopen 40 jaar zijn er in de gemeente Leeuwarden vier kerken gesloopt: de Oosterkerk, de Goede Herderkerk, de Fenixkerk en, meest recent, de Adelaarkerk. De Goede Herderkerk is de enige Hervormde kerk tussen drie gereformeerde kerkgebouwen. De Oosterkerk en de Goede Herderkerk werden binnen twee jaar verkocht en gesloopt nadat ze buiten gebruik raakten. De Fenixkerk werd na vier jaar leegstand verkocht en afgebroken. Hoewel voor de Adelaarkerk het oorspronkelijke plan was om deze te behouden, bleek na negen jaren leegstand dat de bouwkundige staat van de kerk te slecht was om het gebouw nog te herbestemmen. Bij de gesloopte kerken was er sprake van een vergelijkbare situatie; alle vier de kerkgebouwen stonden in de stad Leeuwarden en raakten buiten gebruik na kerkfusies. Naderhand waren er geen partijen die brood zagen in het transformeren van deze kerken vanwege de hoge kosten en de inefficiënte ruimtes. Omdat geen van de kerken een monumentenstatus had, was het voor de ontwikkelaar het makkelijkst en financieel meest aantrekkelijk om het gebouw te slopen. Opvallend is dat de gemeente Leeuwarden niet betrokken is bij de laatste drie kerksluitingen. Volgens de kerkelijke partij was dit niet omdat daar geen behoefte aan was, maar omdat er te weinig onderlinge betrokkenheid was en daarom geen wisselwerking tussen gemeente en kerk. In de verdieping van hoofdstuk drie, besteden we meer aandacht aan de relatie tussen kerkbeheerders en de gemeente Leeuwarden.

Het scheelde niet veel of de Mauritiuskerk in Jirnsum en de gereformeerde kerk in Grou waren ook tegen de vlakte gegaan. Ook deze kerkgebouwen kwamen leeg te staan na een fusie. De toekomst van beide gebouwen werd veilig gesteld omdat de kerken werden aangewezen tot gemeentelijk monument. Deze laatste twee kerken tonen de invloed van het toewijzen van een monumentstatus aan kerkgebouwen op het behoud ervan. Een andere factor die kan bijdragen aan het (zoveel als mogelijk) voorkomen van sloop is vroegtijdig overleg waarbij er gezamenlijk gestudeerd wordt op een mogelijk transformatieplan. Een randvoorwaarde hiervoor is dat de verschillende partijen elkaar vertrouwen en dat men elkaar weet te vinden.

Soms hebben kerken met een herbestemming een voorspellende functie, in de zin dat ze ons een patroon laten zien. Dit geldt in de gemeente Leeuwarden voor (dorps)kerken op een binnenterrein (omgeven door andere bebouwing). Een drietal voormalig gereformeerde kerken zonder monumentstatus is tegenwoordig in gebruik als opslagplek, bijvoorbeeld als uitbreiding van een veebedrijf. De gebouwen zijn weinig herkenbaar meer als kerk. Door

de transformatie van deze kerken, wordt de categorie 'kerk op een binnenterrein' zeldzamer. Hier kan rekening mee worden gehouden bij het meedenken met toekomstige gebruik van dit type gebouw.

Hoewel er soms geen andere oplossing gevonden kan worden voor een leegstaand kerkgebouw, wordt sloop het liefst vermeden. Zoals te lezen valt in het volgende hoofdstuk, geven zowel kerkeigenaren als inwoners in de gemeente Leeuwarden bij herbestemming van een kerkgebouw de voorkeur aan een publieke bestemming – het liefst met een culturele of maatschappelijke invulling. Dit type gebruik is in de praktijk niet altijd haalbaar. Kerkgebouwen hebben vaak hoge onderhouds- en gebruikskosten en cultureel-maatschappelijke activiteiten zijn niet altijd winstgevend. In de gemeente Leeuwarden hebben acht kerkgebouwen een cultureel-maatschappelijke herbestemming, daarnaast worden veel SAFT-kerken multifunctioneel gebruikt. In de verdieping van dit hoofdstuk beschrijven we, aan de hand van een verkenning van zes kerken met een herbestemming, hoe het deze kerkgebouwen vergaat en welke lessen kerkbeheerders en gemeente hieruit kunnen trekken. De kerkgebouwen die centraal staan zijn: de Nicolaaskerk (Swichum), Dorpskerk Huizum, de Martinuskerk (Hempens), de Bidler (Wergea), en tenslotte de Westerkerk en het Koepeltheater in Leeuwarden. De verdieping is een weergave van gevoerde gesprekken met de beheerders van de gebouwen.

Verdieping: Kerkgebouwen met een cultureel-maatschappelijke herbestemming

De voormalige Koepelkerk, tegenwoordig Koepeltheater, Beeldbank HCL, fotograaf H.A. Rollema

Zes voorbeelden van cultureel gebruik

De Nicolaaskerk in Swichum en de Dorpskerk Huizum zijn respectievelijk in 1995 en 2013 overgenomen door de Stichting Alde Fryske Tsjerken (SAFT). De SAFT is verantwoordelijk voor het onderhoud van de Rijksmonumentale gebouwen, maar besteedt het beheer en de exploitatie uit aan de lokale gemeenschap. De twee kerken hebben verschillende beheerconstructies: Swichum heeft een vaste huurder en in Huizum is een plaatselijke commissie aangesteld. Beide gebouwen worden multifunctioneel gebruikt: naast rouw- en trouwdiensten bieden ze plaats aan culturele evenementen. Voor beide kerken is de belangrijkste bron van inkomen: huur, uitvaarten en trouwerijen. De Dorpskerk heeft in de

gemeente Leeuwarden naam gemaakt als succesvolle exploitant; op de donderdagavond na wordt de kerk elke avond verhuurd, bijvoorbeeld aan koren en jonge theatermakers. Het kerkje in Swichum is onlangs overgedragen aan een nieuwe beheerder die met een schone lei begonnen is en veel heeft geïnvesteerd in een professionele website.

De Martinuskerk in Hempens en de Bidler in Wergea zijn, sinds 1986 en 1973, in handen van een dorpsstichting. In Hempens draagt de stichting ook zorg voor het kerkhof. De lokale beheersvorm is terug te zien in het gebruik van de gebouwen, die onderdeel zijn van het dorpsleven en rusten op lokale draagkracht. De kerken kunnen gehuurd

worden voor culturele activiteiten, maar verschillen qua insteek. De Martinuskerk speelt nog een levendige rol in de religieuze gemeenschap: er wordt maandelijks in gekerkt en er vinden rouw- en trouwdiensten plaats. Sinds november 2022 beschikt de stichting ook over een urnenmuur. Ook de Bidler doet nog dienst als kerk, maar dit is slechts een enkele keer per jaar. Bij de meesten staat het gebouw tegenwoordig bekend als theater. Jaarlijks vinden er zo'n 50 á 60 voorstellingen plaats. Verder wordt het gebouw gebruikt voor rommel- en boekenmarkten en wordt het gehuurd door lokale verenigingen en clubs.

In tegenstelling tot de dorpskerken, zijn stadskerken Westerkerk en het Koepeltheater niet meer in religieus gebruik. De gebouwen worden particulier beheerd door ondernemers in de culturele sector. De Westerkerk verloor in 1983 haar religieuze functie en werd verkocht aan de gemeente Leeuwarden. Het heeft sindsdien dienstgedaan als Theater Romein, expositieruimte, kantoorruimte, en Poppodium. Sinds 2019 is het een 'culturele broedplek' met ruimte voor experimentele intieme programma's en een divers publiek. Zaalverhuur is de primaire bron van inkomen en wordt aangevuld met inkomsten uit horeca en podium fondsen. De Westerkerk stelt zich bewust op als ontmoetingsplaats voor de bredere samenleving onder het motto: "iedereen is welkom en alles is bespreekbaar". Deze inclusieve houding wordt weerspiegeld in hun programma. Iets buiten het centrum van Leeuwarden vinden we het Koepeltheater. Na een emotionele fusie van de Gereformeerde Kerk en de Hervormde Gemeente in Leeuwarden, moest de monumentale Koepelkerk zo'n tien jaar geleden sluiten. In 2016 werd het gebouw verkocht aan een echtpaar dat het omtoverde tot theater en cultureel centrum. Het aanbod van het theater trekt over het algemeen een ouder publiek. Een deel van het gebouw wordt verhuurd aan een zangschool.

Het functioneren van kerken met een cultureel-maatschappelijk herbestemming

Het succesvol functioneren van kerken met een cultureel-maatschappelijke functie, is afhankelijk van verschillende factoren, waaronder beheer, vrijwilligers, en profilering. Uit de gesprekken met de kerkbeheerders blijkt bovendien dat het proces van de herbestemming van invloed kan zijn op het huidige gebruik van het gebouw.

Het onderhouden van goede relaties met de vroegere kerkgemeenschap, tijdens en na het proces van herbestemmen, kan voordelig zijn voor het latere functioneren van de kerk. De affiniteit die vorige gebruikers

Figuur 9. Van boven naar beneden: De Nicolaaskerk in Swichum; Dorpskerk Huizum; De Martinuskerk in Hempens

vaak nog voelen voor de plek kan worden omgezet in betrokkenheid bij- en inzet voor de nieuwe bestemming. De Bidler kijkt terug op een soepele transitie van kerk naar theater. In overleg met de kerkelijke gemeenschap werd overeengekomen dat enkelen nog een begrafenis zouden krijgen in de kerk. Andersom kan de stichting rekenen op een jaarlijkse financiële bijdrage vanuit de kerk voor het onderhoud van het gebouw. De meer recente herbestemming van de voormalige Koepelkerk

Figuur 10. Van boven naar beneden: De Bidler; Het Koepeltheater; de Westerkerk

had een moeizamer aanloop vanwege pijn bij de geloofsgemeenschap rondom de afstoting van het gebouw. Toch zijn de relaties goed gebleven; de huisorganist kon blijven spelen en de kerkgemeente heeft nog een aantal keer gekerkt in het theater toen hun nieuwe gebedshuis werd verbouwd. De goede verhouding tussen nieuwe beheerders en de vorige gebruikers heeft ertoe geleid dat enkele kerkleden als vrijwilliger zijn aangebleven bij het Koepeltheater.

De zes voorbeelden tonen een variëteit aan mogelijke beheerconstructies die het gebruik en de exploitatie van de kerkgebouwen beïnvloeden. De beide SAFT-kerken tonen dat het hebben van een moederorganisatie, die garant staat voor het onderhoud, veel zorgen wegneemt en daarmee ruimte en tijd overlaat om na te denken over profilering en exploitatie. Binnen deze constructie werkt Swichum met een vaste huurdersconstructie en is in Huizum een plaatselijke commissie verantwoordelijk voor de exploitatie. Mogelijkerwijs is bij een persoonsgebonden constructie de continuïteit van het gebruik minder zeker vanwege een (frequenter) wisseling van bestuur en programmering. Deze onzekerheid kan (deels) worden opgevangen door een goede overdracht tussen elkaar opvolgende beheerders. De Bidler en de Martinuskerk worden beiden beheerd door een dorpsstichting. Wat hier opvalt is dat deze kerken onderdeel zijn van een hechte gemeenschap en sterk verweven zijn met andere dorpsorganisaties. Beide kerken kunnen rekenen op draagvlak in de omgeving en hebben een groot netwerk aan vrijwilligers. De stadskerken worden privaat beheerd door ondernemers. De uitbating valt samen met de visie op het gebouw als bedrijf. Qua samenwerking zoeken ze hun netwerk minder in omwonenden en meer in professionele culturele partners.

Een factor in het succesvol uitbaten van de gebouwen is een heldere profilering. Deze vloeit voort uit de mogelijkheden van- en een visie op het gebouw: wat voor type gebruik streef ik na en voor welke doelgroep? Hierin lopen de kerken uiteen, alleen al door het verschil tussen stad en buitengebied. De zes beheerders verhouden zich ook op verschillende manieren tot het religieuze verleden van hun gebouw en dit zie je terug in hun positionering. De Martinuskerk en, in mindere mate, de kerkjes in Swichum en Huizum worden nog erg als kerk gepresenteerd. De Bidler, de Westerkerk en het Koepeltheater daarentegen worden meer in de markt gezet als onderneming, waarbij de bijzondere atmosfeer van het kerkgebouw wordt benaderd als een versterking van de beleving van cultuur. Bij meer 'klassieke' beheerders staat het gebruik van het gebouw in dienst van het behoud. De verschillen in visie leiden er ook toe dat de zes kerkbeheerders elkaar niet per definitie als sparringpartner zien. Met name de Westerkerk en het Koepeltheater voelen weinig verwantschap met andere kerkbeheerders en meten zich liever aan culturele spelers in de stad. Tegelijkertijd kunnen ze zich moeilijk identificeren met theaters als De Harmonie en De Neushoorn omdat deze door de gemeente gesubsidieerd worden. Het leidt ertoe dat deze unieke plekken onzekerheid kunnen ervaren over hun bestaansrecht en hun eigen mogelijkheden

en uitdagingen prioriteren. Een mogelijke andere reden waarom samenwerking wordt geschuwd is dat er onderlinge concurrentie wordt ervaren – ze vissen immers in dezelfde vijver. De beheerders van de Martinuskerk stellen zelfs dat ze zich geremd voelen om activiteiten te organiseren door het grote culturele aanbod in de stad Leeuwarden. Omdat er geen onderling contact is, kan een overlappend programma ook niet worden voorkomen, noch kan worden geprofiteerd van de potentiële inzichten die uit een kennisuitwisseling voort kunnen komen.

Verbonden aan hoe de beheerders zichzelf zien en welke doelen ze nastreven, is hun omgang met marketing en werving. De dorpskerken regelen de marketing over het algemeen lokaal, bijvoorbeeld via persberichten en flyers. De beheerstichting van de Bidler gebruikt ook sociale media en laat de promotie van activiteiten verder over aan de clubs en artiesten die de kerk huren. De Martinuskerk beschouwt marketing als (te) commercieel en investeert er weinig in omdat het gebruik van het kerkgebouw met name op het eigen dorp gericht is. De stadskerken besteden veel aandacht aan marketing die ze aan laten sluiten op hun beoogde publiek. De Westerkerk bereikt jongeren en jongvolwassenen via moderne mediakanalen zoals sociale media. De doelgroep van het Koepeltheater is primair 40+, en daarom gebruiken ze meer klassieke media, zoals advertenties in de Leeuwarder Courant. De SAFT-kerken verkeren in de luxe positie dat ze zich niet over onderhoud hoeven te bekommeren en meer tijd kunnen besteden aan PR. Beide kerken beschikken over een professionele website. De commissie van de Dorpskerk besteedt veel persoonlijke aandacht aan de werving en is alert op wat er speelt in de omgeving en probeert daarbij aan te haken. Naar eigen zeggen, rust de succesvolle uitbating van hun gebouw deels op deze open, assertieve houding.

Uitdagingen bij een cultureel-maatschappelijk bestemming

De kerkbeheerders noemen als voornaamste uitdagingen in het cultureel exploiteren van hun kerkgebouwen: vrijwilligers, werkdruk, en de zorg om genoeg inkomsten te genereren die de structurele uitgaven aan gebruik en onderhoud dekken. Of het gebruik van de kerkgebouwen duurzaam is op de langere termijn, hangt samen met hoe de beheerders deze moeilijkheden het hoofd bieden. Ook wordt van hen een zekere flexibiliteit gevraagd. Zo kunnen de kerken, die nu nog gedeeltelijk in religieus gebruik zijn, een deel van hun opbrengsten halen uit rouwen en trouwen. Maar uitvaarten nemen gestaag af door de krimpende kerkgemeenschap en door andere vormen van uitvaarten,

zoals crematies of natuurbegravenissen.

De beheerders zijn het erover eens dat vrijwilligers een drijvende kracht zijn achter een succesvolle exploitatie van een kerkgebouw. De meeste kerken kampen echter met een vergrijzing van de vrijwilligerspoule en de aanwas van nieuwe (jonge) vrijwilligers is gering. Desondanks plannen niet alle kerken vooruit omdat er op hulp van omwonenden wordt vertrouwd. Zeker de dorpskerken werven vaak vrijwilligers via via of op oproepbasis. De kracht van het persoonlijke netwerk kan echter een kwetsbaarheid vormen wanneer vaste vrijwilligers komen weg te vallen en wanneer de samenstelling van een dorp verandert. De Bidler merkt bijvoorbeeld uit hun jaarlijkse wervingsactie dat nieuwe dorpsgenoten minder binding hebben met het dorp en de kerk. Ook Hempens signaleert dat de uitbreiding van Leeuwarden en de vestiging van nieuwe bewoners de cohesie in het dorp beïnvloedt. Door het kleinschalige gebruik van de Martinuskerk kan er nog op basis van oproep gebruik worden gemaakt van vrijwilligers. Maar eigenlijk zou de beheersstichting de kerk als uitvalsbasis willen gebruiken voor tentoonstellingen en concerten. Om dit te kunnen realiseren, zal er mogelijk een meer structurele groep vrijwilligers in het leven moeten worden geroepen voor de uitbating. De Bidler kan tot nu toe rekenen op een bloeiende groep vrijwilligers. Volgens de beheerder is het geheim hierachter simpel: gezelligheid, waardering en flexibele dienstverbanden. De ervaring van de andere beheerders sluit hierbij aan. Vaak lukt het op projectbasis nog wel om helpende handen te vinden. De beheerder van het kerkje in Swichum probeert hier rekening mee te houden: "Als je het werk over veel mensen verdeeld, is het voor iedereen leuk behapbaar", merkt ze op. De commissie in Huizum laat haar vrijwilligers bewust kiezen tussen werkgroepen die aansluiten bij hun interesse en ambitie. Zij merken dat dit de motivatie en inzet ten goede komt.

Wat de zes casussen ook tonen is dat het draaiende houden van een culturele functie in een kerkgebouw stoelt op de inzet van bevlogen beheerders. De Westerkerk en het Koepeltheater laten zien dat dit een grote opgave kan zijn, zowel financieel als qua tijd en energie. De beheerders van de Westerkerk stellen dat veel op hun schouders terecht komt. Ondanks de hoge werkdruk zijn de inkomsten uit de exploitatie momenteel niet genoeg om de kosten te dekken. De Westerkerk wil graag hun organisatie uitbreiden en het aanbod vergroten. Maar hier is bestaanszekerheid voor nodig in de vorm van financiële ondersteuning. Bij het Koepeltheater ondersteunen de structurele huurinkomsten van de zangschool de theaterfunctie van het gebouw, die

de beheerder met name als “dure hobby” ziet en niet als commerciële onderneming. Het Koepeltheater heeft geen plannen voor de lange termijn. Het voortbestaan rust op de (financiële) inzet van de beheerders. De kosten voor het gebruik en onderhoud worden door beheerders vaak benoemd als knelpunt, met name de hoge energiekosten zijn een belasting. Qua onderhoud heeft met name De Bidler moeite om het groot onderhoud te bekostigen. Omdat het gebouw geen monument is, kan er geen aanspraak worden gedaan op subsidies voor het onderhoud.

De beheerders hebben verschillende ideeën over wat de gemeente eventueel voor hen zou kunnen betekenen. Opvallend is dat de SAFT-kerken weinig wensen hebben. Waarschijnlijk komt dit door hun netwerk als SAFT-kerken en de bestaanszekerheid door de ruggensteun van de SAFT. Volgens de stadskerken mag de gemeente wel wat meer waardering tonen en helderder communiceren. De Westerkerk heeft ervaren dat er makkelijk een verkokering van de verschillende beleidsterreinen kan optreden binnen de gemeente Leeuwarden. Het liefst hadden ze tegelijk met de verschillende beleidsvelden om tafel gezeten om zo tot een overkoepelend plan te komen. Het Koepeltheater zou wel meer waardering willen zien voor hun inzet wat betreft het onderhouden van het monumentale gebouw en de culturele exploitatie. Deze waardering toont zich in interesse en het verwijzen naar activiteiten die het kerkgebouw organiseert. De Bidler is over het algemeen erg tevreden over hun huidige verhouding met de gemeente. Hun theaterprojecten functioneren goed mede dankzij het Mienskipfonds fonds vanuit de gemeente en het lepen Mienskipfûns van de provincie. Een benoeming tot monument zou hun uit de brand helpen qua kosten voor onderhoud. De Martinuskerk is op zoek naar inspiratie en een kennisuitwisseling met andere kerkeigenaren. Hun suggestie is dat de gemeente een dergelijke ontmoeting zou kunnen faciliteren.

Beleving van de omgeving

Het functioneren van kerkgebouwen met een nieuwe functie is ook afhankelijk van hoe deze worden ervaren door de omgeving. Wat betreft de zes kerken zien de omwonenden als belangrijkste betekenis hun beeldbepalende waarde: het gebouw als herkenningspunt in de omgeving. Bovendien spelen de gebouwen – en dan met name de dorpskerken – een belangrijke rol als identiteitsmarker en ontmoetingsplek.

De Bidler en de Martinuskerk vertonen de grootste binding met hun omgeving. In beide gevallen heeft het eigen dorp

ervoor gezorgd dat de gebouwen bleven voortbestaan als centrale ontmoetingsplek voor de gemeenschap. In Wergea is voorafgaand aan de herbestemming tijdens een dorpsbijeenkomst onderzocht hoe de Bidler een additionele functie in het dorp kon krijgen. Vanaf de oprichting is de beheersstichting van de Bidler de samenwerking aangegaan met de verschillende clubs en partijen in het dorp. Dit zie je terug in een grote inzet en waardering vanuit het dorp voor het kerkgebouw. Toen de Martinuskerk eind 1945 volledig verwoest werd door een brand, hebben de dorpsbewoners het kerkje met eigen geld heropgebouwd. Nog steeds speelt de kerk in Hempens een centrale rol. De Martinuskerk met haar kerkhof staat symbool voor het eigen dorpskarakter in een tijd waarin het dorp langzaam opgeslokt wordt door Leeuwarden. “De kerk voor het dorp en het dorp voor de kerk”, zo omschrijft de beheerstichting de huidige functie van het gebouw. De stichting doet spontaan een beroep op het dorp wanneer er extra mankracht nodig is en veel van de bestuurs- en beheertaken gaan over van generatie op generatie.

Ook Dorpskerk Huizum vervult een buurtfunctie en representeert de eigen geschiedenis van het voormalige dorp Huizum. De plaatselijke commissie speelt bewust in op deze symboolfunctie met (gepubliceerde) verhalen over het dorp en activiteiten. Volgens het Wijkpanel is de Dorpskerk van grote sociale betekenis voor de plaatselijke (oudere) gemeenschap als plek van samenkomst voor vrijwilligers. De betrokkenheid van de directe omgeving betaalt zich uit in een ruim aanbod aan vrijwilligers en giften. In tegenstelling tot de Dorpskerk Huizum is er weinig contact tussen het kerkje van Swichum en het dorpsbelang dat meer binding lijkt te hebben met de Sint-Martinuskerk in Wirdum die nog in religieus gebruik is. Het kerkje van Swichum wordt meer als commerciële onderneming van de SAFT gezien. De beheerder in Swichum noemt het een zoektocht naar welke rol ze wil spelen in de directe omgeving. Ze is begonnen met het samenstellen van een eigen netwerk – niet per se afkomstig uit Swichum – en poogt de gemeenschap te betrekken bij het gebouw.

Bij de twee voormalige stadskerken is er minder sprake van een hechte gemeenschap zoals we dat zien in de dorpen. Dit kan deels verklaard worden omdat ze niet dezelfde emotionele identiteitswaarde hebben als de kerk in het dorp, maar het heeft ook te maken met de visie van de beheerders. De gebouwen zijn gericht op externe exploitatie en minder op een buurtfunctie. Het Koepeltheater heeft sporadisch contact met de wijk. De evenementen trekken geregeld mensen uit de buurt en er is een paar jaar terug

een wijkbijeenkomst georganiseerd voor de wijkvisie van de Vlietzone. Er is echter geen sprake van een structurele relatie omdat beide partijen nooit verbinding met elkaar hebben gezocht. Het gebouw staat in de wijk bekend als een mooi pand, maar wordt niet ervaren als een toegankelijke plek van samenkomst door de wijkbewoners. Het Wijkpanel staat wel open voor meer samenwerking:

“Ik ervaar de koepelkerk wel een beetje als een los deel in de wijk, het is mooi dat zij vrijwilligers zelf hebben geworven om bij activiteiten te ondersteunen, maar ik denk wel dat we meer samenwerking kunnen opzoeken. Misschien kunnen we er bijvoorbeeld cursussen aanbieden op creatief vlak, het heeft in ieder geval mijn behoefte om samen te werken.”

Het Wijkpanel stelt zich afwachtend op richting het Koepeltheater omdat ze niet weten of de ondernemers actiever willen integreren in de wijk. Indien die behoefte er is, dan kan dat zeker, maar dan moet er wel een ontmoeting worden georganiseerd. De beheerders van de Westerkerk hebben goed contact met de buurt. Voordat ze over gingen tot uitvoering, hebben ze hun plannen voor het gebouw eerst aan de wijk gepresenteerd. Deze actie heeft voor draagvlak gezorgd: het Wijkpanel geeft aan dat ze de invulling van het gebouw waarderen. Volgens het Wijkpanel is het van belang dat de buurt tevreden is over het gebruik van het kerkgebouw omdat deze een centraal onderdeel is van hun leefgebied. Het Wijkpanel voelt zich welkom en betrokken door de huidige beheerders. Dit resulteert erin dat ze maandelijks een borrel in de kerk organiseren. Ze zien zelfs potentie in een huiskamerfunctie in de Westerkerk en denken graag mee over toekomstige samenwerkingen om elkaar te steunen.

3. Een Waardevol Gebouw: de betekenis van kerkgebouwen

Uitzicht op de Bonifatiuskerk, Beeldbank HCL, fotograaf Firma van Kampen Huizumerlaan

3.1. De betekenis van een kerkgebouw

Vaak al decennia tot eeuwen oud, zijn kerkgebouwen verbonden aan onze (familie)geschiedenis en vergroeid met het landschap. Maar kerken spelen ook een rol in het hier en nu. Voor velen markeren de gebouwen nog steeds belangrijke momenten in het leven; hierbij kun je denken aan de feestdagen, maar ook aan rituelen en ceremoniën rondom geboorte, huwelijk en overlijden. Bovendien brengen kerken structuur in het dagelijks leven, bijvoorbeeld door het luiden van de klok of door de kerktoeren als oriëntatiepunt in de omgeving. Een kerk is als een pasfoto van een identiteitsbewijs, stelde een kerkbeheerder: “het is het herkenningspunt voor de dorpsbewoners net zo goed als voor de automobilisten op de snelweg.” Het belang van de kerk als markering, is te zien in de nieuwbouwwijk Jabikswoude in Leeuwarden, waar de architecten een symbolische ‘kerk’ hebben toegevoegd als “kloppend hart van het dorp”.

Kerkgebouwen zijn een vanzelfsprekendheid in onze samenleving. Daarom kan ontkerkelijking angst en onzekerheid oproepen. Want als een kerkgebouw langzaam leegloopt, wat gaat er dan nog meer verloren? Hoewel een

Figuur 11. Johanneskerk in Britsum, Beeldbank HCL

De Gertrudiskerk in Baard: van kerkgebouw naar stichting

Hoewel de inkomsten nog voor langer dan 10 jaar hadden volstaan voor de instandhouding van de Sint Gertrudiskerk in Baard, vond het kerkbestuur dat niet genoeg reden om door te gaan met de huidige situatie. De kerk liep leeg en door de jaren heen was het leven uit het gebouw verdwenen. Met een fusie in het vooruitzicht, was het tijd om na te denken over de toekomst.

Het idee werd geboren om de kerk over te laten gaan tot een Baarder stichting. Op deze wijze zou de kerkelijke gemeente gebruik kunnen blijven maken van de kerk, zonder de zorgen om het gebouw, begraafplaats en kosterwoning. Een andere reden om te kiezen voor een lokale stichting had te maken met zeggenschap en draagvlak. Van oudsher heeft de Baarder gemeenschap veel geïnvesteerd in de kerk en haar toebehoren, door een overdracht van kerkelijke gemeente naar dorpsstichting blijft het beheer in handen van de directe omgeving. Een mooie oplossing volgens de Kerkrentmeester die het kerkgebouw het liefst ziet als een plek voor en van het gehele dorp.

Hij kijkt terug op de overgang van kerk naar stichting als een proces van “van veel geduld en kleine stapjes”. Het heeft in Baard zo’n twee á drie jaar geduurd, maar in april 2022 was de ANBI-status voor elkaar en werd de overdracht een feit. Baard heeft er bewust voor gekozen om de overgang van onderop vorm te geven in nauw contact met de eigen gemeenschap. Deze aanpak paste het beste bij de geloofsgemeenschap die de omwonenden altijd heeft betrokken bij de activiteiten en het reilen en zeilen van het kerkgebouw.

De nieuwe Stichting Gertrudis Beheer Baard verkeert in de luxe positie dat de Gertrudiskerk in goede staat is en dat er geen financiële zorgen zijn. De stichting heeft zelfs een bruidsschat mee kunnen krijgen. Maar met alleen geld kom je er niet. Voor het onderhouden van een Rijksmonumentale kerk heb je ook kennis en kunde nodig. Daarom investeert het voormalig kerkbestuur nog geruime tijd in het nieuwe bestuur om kennis over te dragen van gebruik en beheer. Verder is het aan de nieuwe garde om invulling te geven aan het kerkgebouw. De toekomst zal uitwijzen of het kerkgebouw weer een centralere rol in het dorp kan gaan spelen.

Omdat het proces van kerkelijke gemeente naar een stichting niet eenvoudig is, heeft het voormalig bestuur van de Sint Gertrudiskerk een stappenplan ontwikkeld om anderen te helpen. Deze is toegevoegd als bijlage II aan deze kerkenvisie.

Figuur 12. De Gertrudiskerk in Baard

kerkenvisie niet poogt om antwoord te geven op alle vragen en onzekerheden die er spelen rondom ontkerkelijking, kan het wel een rol spelen in het voorsorteren op potentiële veranderingen ten aanzien van kerkgebruik. Ook legt het bloot wat mensen zien als de betekenis van kerkgebouwen en het belang van hun voortbestaan. Want de reden dat de (potentiële) sloop van een kerk zoveel weerstand oproept,

heeft te maken met waar deze symbool voor staat. In dit hoofdstuk gaan we in op de waarden die inwoners van de gemeente Leeuwarden aan kerkgebouwen geven. Verschillende perspectieven, belangen, en behoeftes komen aan bod. Het is logisch dat kerkeigenaren ‘hun’ kerkgebouw belangrijk vinden, maar hoe kijkt iemand die niet kerkelijk betrokken is hier tegenaan?

3.2. Vragenlijsten

Tussen 12 juli 2021 en 12 oktober 2021 kregen inwoners en organisaties van de gemeente Leeuwarden de gelegenheid om online een vragenlijst in te vullen over kerkgebouwen. We waren benieuwd naar wat deze gebouwen betekenen voor mensen: welke waarden kennen zij hieraan toe en welk toekomstig gebruik zouden zij passend vinden? Drie verschillende groepen ontvingen een vragenlijst:

1. Kerkeigenaren van zowel dorpskerken als stadskerken;⁸
2. Erfgoedorganisaties;
3. Inwoners: dorpsbelangen, wijkpanels en omwonenden⁹.

Er kwamen veel reacties op de vragenlijsten, met name vanuit de kerkbesturen en dorpen. 70 procent van de kerkeigenaren begon aan de vragenlijst. De opbrengst vanuit de steekproef onder omwonenden ligt beduidend lager: zo'n 10 procent heeft de vragenlijst ingevuld. In het algemeen is er een duidelijk verschil qua respons tussen stad en buitengebied. Hoewel alle dorpsbelangen en wijkpanels een vragenlijst ontvingen, kwamen slechts drie reacties vanuit de wijken - terwijl de meeste dorpsbelangen hebben gereageerd. Eenzelfde tendens zie je terug in de reacties van de omwonenden, waarvan 86 procent komt uit de dorpen. In de volgende sectie wordt er dieper ingegaan op de antwoorden vanuit de verschillende groepen, te beginnen met die van de kerkeigenaren.

Kerkeigenaren: reflectie en visie

De kerkeigenaren zijn zeer tevreden over de mogelijkheden van hun kerkgebouw voor kerkelijke activiteiten. Bovendien zien zij veel kans om hun gebouw te verhuren. De partijen waaraan verhuurd wordt, worden bepaald door de mogelijkheden van het gebouw. Zo worden de mogelijkheden van sommige Rijksmonumentale dorpskerkjes beperkt door een vaste bankopstelling en kleine ruimte. Dergelijke dorpskerken worden met name verhuurd aan kleinere gezelschappen zoals koren, of voor vergaderingen en lezingen. De kerkgebouwen die aangeven

8 Met de term 'kerkeigenaar' worden ook kerkbeheerders bedoeld. In totaal zijn 68 kerken benaderd, inclusief de 10 kerken van de SAFT. Omdat de kerkvisie zich richt op (potentieel) kwetsbare kerken zijn de kerken die duurzaam zijn herbestemd tot bedrijf of woning niet meegenomen in de mailing.

9 Naast dat alle dorpsbelangen en wijkpanels een vragenlijst ontvingen, werd op basis van postcode een selecte steekproef gemaakt van 800 mensen die in de buurt van een kerkgebouw wonen.

dat hun gebouw zich goed leent voor uiteenlopende vormen van verhuur, zijn over het algemeen minder oud en beschikken over meerdere zalen, in combinatie met de aanwezigheid van faciliteiten zoals een keuken en toiletten. Veel van deze kerken bevinden zich bovendien in de stad Leeuwarden.

Kerkeigenaren die minder te spreken zijn over het gebruik, stellen vaak dat de kerk te beperkt wordt benut. Er zou meer kunnen, bijvoorbeeld op cultureel gebied of voor de wijk of het dorp, maar hoe zet je zoiets op? En wat doe je wanneer je begrensd wordt door de mogelijkheden van het gebouw – zoals door een monumentale status of vaste bankopstelling? Zo licht iemand toe:

“De kerk heeft bijzondere fresco’s en dit maakt de kerk tot een bezienswaardigheid op kunsthistorisch gebied. Er is echter geen verwarming in de kerk om die fresco in goede conditie te behouden waardoor in de winter er weinig mogelijkheden zijn om de kerk te gebruiken.”

Een kerkeigenaar van een monumentale dorpskerk stelt:

“Het gebouw is uitstekend geschikt voor de erediensten. De vaste banken opstelling beperkt echter de mogelijkheden voor ander gebruik dan voor kerkdiensten of herdenkingsdiensten en trouwerijen. De kerkzaal kan niet vrij ingericht worden door een andere opstelling van de zitplaatsen of het gebruik voor grotere exposities of voorstellingen.”

Naast de religieuze dienst, vinden vrijwel alle kerkeigenaren ook andere activiteiten passend in hun kerkgebouw.¹⁰ De voorkeur gaat unaniem uit naar culturele en maatschappelijke activiteiten. Een van de wensen die ten grondslag ligt aan de motivatie om de kerk breder te gebruiken, is om als kerkgemeenschap meer van betekenis te zijn voor de directe omgeving. Niet iedereen weet echter hoe je zoiets moet organiseren:

“We zoeken wel contacten in de wijk maar dat heeft nog niet geresulteerd in structurele afspraken of activiteiten. We denken daarbij zowel aan sociale activiteiten als zingevingsvraagstukken waarmee steeds meer inwoners lijken ‘te worstelen’.”

10 Hier is een verschil waarneembaar tussen de protestantse en Rooms Katholieke gebouwen: i.v.m. de heilige grond kan hier niet zomaar ander gebruik.

Boze buren: de invloed van de omgeving bij herbestemming

Na een fusie van twee streekgemeenten, besloot het nieuwe kerkbestuur om afstand te doen van de Mauritiuskerk. In tegenstelling tot de andere twee overgebleven kerkgebouwen, had het gebouw geen Rijksmonumentale status en dus werd de kerk in 2012 te koop aangeboden. Hoewel er veel interesse was, verliep de verkoop stroef. Veel potentiële kopers taaiden af omdat ze zich verkeken op de onderhouds- en verbouwingkosten of door het ontbreken van een concreet plan. Na vier jaar leegstand werd de kerk verkocht aan een recreatieondernemer die een groepsaccommodatie in het gebouw wilde realiseren. De toekomst van de Mauritiuskerk leek beklonken, tot daar weerstand kwam uit onverwachte hoek: buurtbewoners dreigden te procederen tegen de herbestemmingsplannen omdat ze bang waren voor overlast, waarna de ondernemer zich op het laatste moment terugtrok. Ondertussen stond de kerk al zes jaar leeg en werd de situatie nijpender. Het kerkbestuur was jaarlijks meer dan 2000 euro kwijt aan vaste lasten voor een, in hun woorden, "kansloze kerk". Om de urgentie van de situatie duidelijk te maken, schreven de kerkrentmeesters een open brief aan de buurtbewoners, waarin ze meldden dat als er voor 2019 geen koper gevonden was, ze een sloopvergunning zouden aanvragen. Om hun waarschuwing kracht bij te zetten, werd het gas en water afgesloten en gestopt met het uitvoeren van reparaties aan het gebouw.

Uiteindelijk heeft het gelukkig niet zo ver hoeven komen. De Mauritiuskerk staat nog overeind en is tegenwoordig in gebruik als woning en B&B, mét goedkeuring van het dorp. Hierover zegt een van de twee huidige eigenaren:

"Een herbestemming kan alleen maar een succes worden als je ook deel wil worden van de samenleving, het dorp. Niet omdat het moet, je moet het willen. Ik zit nu in de schoolraad en ben lid van het dorpsbelang. Dat krijg je ook met zo'n publiek gebouw. De kerk is een ontmoetingsplek. Het is leuk om alsnog een centrale rol te spelen, dat is de functie ervan. We zijn daarom van plan om een bank in de voortuin te zetten, waar mensen gebruik van kunnen maken."

Tegelijkertijd kan een investering in de omgeving lonen wanneer er ondersteuning nodig is. Momenteel is de klokkenstoel van de Mauritiuskerk stuk. De reparatiekosten zijn €15.000, een bedrag dat de eigenaren niet in hun eentje kunnen ophoesten. Buurtbewoners hebben aangegeven dat ze het slaan van de klok missen en tot verbazing van de eigenaren is het dorp bereid om te helpen met geld inzamelen door middel van activiteiten in het dorp. Het laat zien hoezeer een kerkgebouw verweven is met de omgeving.

*Figuur 13. Uitzicht op de Mauritiuskerk,
Beeldbank HCL*

Uit de antwoorden van de kerkeigenaren op de open vraag 'wij willen een kerk zijn voor...' komt naar voren dat de meerderheid een kerk zou willen zijn "voor iedereen". Zo antwoordt een kerkeigenaar in de stad Leeuwarden: "iedereen, zowel in de wijk waar wij zitten als voor iedereen die met ons op wil trekken. De gemeenschap in de ruimste zin des woords". Een ander verwoordt het als volgt: "iedereen in het dorp die behoefte heeft aan bezinning, kennismakingen, herdenkingen, culturele bijeenkomsten en een vast herkenningspunt in de woonomgeving wil hebben." Idealiter, aldus de kerkeigenaren, is de kerk een plek voor de Mienskip. De intentie van de kerkbeheerders vindt gehoor bij inwoners van Leeuwarden. De reacties van omwonenden tonen dat zij de kerk het liefst zien als een multifunctioneel gebouw met ruimte voor ontmoeting. De mening van omwonenden doet ertoe. Dit blijkt wel uit het voorbeeld van de Mauritiuskerk in Jirnsum, waar meerdere herbestemmingspogingen stokten op weerstand vanuit het dorp.

Een waardevol gebouw

Het voorbeeld van de Mauritiuskerk in Jirnsum illustreert dat een kerk niet zomaar een gebouw is, maar als het ware publiek bezit, waar omwonenden soms een sterke mening over hebben. De betekenis die mensen geven aan een kerk beïnvloedt het type gebruik dat als (on) gepast wordt ervaren. Om erachter te komen wat deze betekenis in Leeuwarden is, werd aan de groepen gevraagd welke waarden zij verbinden aan kerkgebouwen. Hoewel verschillend in volgorde, noemen de groepen dezelfde waarden in hun top 3:

- Kerkeigenaren:
 1. Ontmoetingsplek;
 2. Religieus;
 3. Cultuurhistorisch erfgoed
- Erfgoedinstanties:
 1. Cultuurhistorisch erfgoed;
 2. Religieus;
 3. Ontmoetingsplek
- Inwoners:
 1. Cultuurhistorisch erfgoed;
 2. Religieus;
 3. Ontmoetingsplek

Een omwonende licht haar antwoord toe:

“Ik zie een kerk vooral als plek waar je mensen kunt ontmoeten. Waar een voorstelling van een koor wordt gegeven. Of een afscheid bij een overlijden. Het samenzijn

met mensen speelt meer voor mij dan alle kerkverhalen.”

Een vertegenwoordiger van een dorpsbelang beschrijft de waarden van een kerkgebouw als volgt:

“De kerk is een beeldbepalende kern van het dorp. Een dorp zonder kerk is bijna niet voor te stellen (als een zeilschip zonder mast, zeg maar). Wat nog over is aan erfgoed moet wat mij betreft gekoesterd en bewaard worden. (..) Ik heb religieus (gebruik) lager gewaardeerd: als de kerk overgaat in een stichting zal religieus gebruik waarschijnlijk minder worden. Er zal dan gezocht moeten worden naar mogelijkheden waarop de kerkruimte, naast het religieus gebruik, gebruikt kan worden.”

In overeenkomst met de kerkeigenaren, vinden de dorpsbelangen en omwonenden, culturele en maatschappelijke activiteiten het meest passend voor nevengebruik van een kerk. Als voorbeelden worden genoemd: lezingen, toneelvoorstellingen, concerten, en exposities. Veel onderstrepen bovendien dat de kerk, als centrale plek, een publieke ontmoetingsplek zou moeten zijn voor een brede groep mensen, ongeacht geloofsovertuiging, bijvoorbeeld voor koffiemomenten of bijeenkomsten. Slechts een handjevol inwoners geeft de voorkeur aan “wonen” of “werken” als bestemming van een kerkgebouw. Maar uiteindelijk is het belangrijkste dat het kerkgebouw simpelweg behouden blijft, zo zegt iemand: “Huisvesting, recreatief, museum eigenlijk alles als de kerk maar blijft staan”

Figuur 14. Voormalig Sint Franciscus kerk, Beeldbank HCL, fotograaf H.J. Zijlstra

Met de stelling 'de kerk is een plek voor iedereen', zijn de meesten het eens. Een inwoner merkt op: "Iedereen zou vrij de kerk in [moeten] kunnen om bijvoorbeeld even de stilte en bezinning te ervaren, of om simpel even te schuilen voor slecht weer." Een ander nuanceert de stelling:

“Bepaalde commerciële activiteiten zijn wellicht onwenselijk. Altijd afstemmen op waarden die met het gebouw gegeven zijn.” Een klein groepje inwoners bestrijdt de these: “De kerk is niet een plek voor iedereen om te doen en laten wat zij daar willen”, schrijft een inwoner en vervolgt: “Maar iedereen is er wel welkom om een dienst bij te wonen.” Deze opmerking toont de emotie die aan het gebouw vast zit, zeker wanneer deze nog in religieus gebruik is.

Aan de omwonenden werd gevraagd hoe zij het huidige gebruik van het kerkgebouw, of gebouwen, bij hun in de buurt ervaren. Uit hun antwoorden valt op te maken dat mensen over het algemeen positief zijn wanneer de kerk regelmatig gebruikt wordt voor diverse doeleinden. Zo zegt een tevreden vertegenwoordiger van een dorpsbelang: “Behalve voor kerkdiensten wordt de kerk ook gebruikt als multifunctioneel centrum en in de zomermaanden is de kerk 2 middagen per week open voor bezichtiging.” Een erfgoedinstantie stelt:

“Er zijn wekelijks vieringen; er vinden regelmatig culturele bijeenkomsten plaats; de kerk doet mee in het traject van Tsjerkepaad; er vinden kindervieringen plaats; ‘s zomers zijn er een reeks orgelconcerten; er vindt tijdelijk (3 maanden) 1 x in de week een bezinningsavond plaats en de kunstenaars zitten deze zomer en dit najaar in de kerk om hun werk te laten zien.”

Degenen die het gebruik negatief beoordelen, doen dat veelal wanneer de kerk amper bezoekers trekt en buiten de kerkdienst weinig tot niet gebruikt wordt. “Groot gebouw, kleine groep gebruikers. Vergrijzing”, vat een dorpsbelang de situatie in hun dorp samen. Een vrijwilliger die het smalle gebruik van ‘zijn/haar’ kerkgebouw betreurt, wijt het geringe gebruik (deels) aan de Rijksmonumentale waarde; omdat er geen sanitaire voorzieningen zijn, kan er weinig in het gebouw worden georganiseerd.

Bijna iedereen geeft aan het erg te vinden als het kerkgebouw in hun buurt zou worden gesloopt. Deze vraag maakt veel los. Veel dorpsbewoners stellen dat ze het erg zouden vinden wanneer de kerk zou verdwijnen omdat het kenmerkend is voor het dorp. Een inwoner legt uit:

“Een kerkgebouw is toch altijd een beeldbepalend gebouw. Veel mensen, ook al zijn ze areligieus, weten wat er mee wordt bedoeld. Als het gebouw een andere nuttige bestemming kan innemen vind ik dat heel mooi. Dan kan het misschien kosten en moeiten besparen.”

Hoewel de meesten graag zien dat religieus erfgoed bewaard blijft, zijn sommigen kritisch. De hoge onderhoudskosten, die gedeeltelijk met maatschappelijk geld worden betaald, moeten wel een bredere groep dienen dan alleen de kerkelijken, menen zij. Een enkeling maakt een onderscheid tussen oude en nieuwe kerken, waarbij sloop van jongere kerken als minder ingrijpend wordt ervaren. De voorkeur om historische kerkgebouwen te behouden sluit aan bij de rangschikking van waarden: de omwonenden noteerden ‘historisch erfgoed’ als belangrijkste waarde van een kerkgebouw. Hieruit volgt logischerwijs dat zij de oudste gebouwen willen behouden omdat deze vanuit historisch oogpunt het meest waardevol zijn.

Kerkbeheerders, omwonenden en erfgoedinstanties delen de wens dat kerkgebouwen voor verschillende activiteiten gebruikt worden met een nadruk op ontmoeting. Toch vindt er weinig onderling overleg plaats. Het blijkt dat wanneer mensen niet vanuit een bepaalde functie, noodzaak (herbestemming), of persoonlijke interesse betrokken zijn bij de kerk, er niet snel contact wordt gezocht. Zo antwoordt een vertegenwoordiger van een dorpsbelang: “Niet nodig. Er is geen reden voor contact.” Een ander dorpsbelang geeft als reden: “(omdat) ik deze mensen nauwelijks tegenkom.” Andersom geven verscheidene kerkbeheerders aan niet goed te weten hoe ze een structurele samenwerking kunnen opzetten in hun omgeving. Ook tussen kerken onderling is weinig overleg. Uit de reacties op de enquêtes komt naar voren dat inwoners van de gemeente Leeuwarden kerkgebouwen van grote betekenis achten voor hun omgeving, met name in de dorpen. Het liefst, luidt de mening, blijven ze behouden. Helaas is dat soms makkelijker gezegd dan gedaan. Verschillende kerkgemeenschappen bevinden zich in zwaar weer. Waar lopen zij tegenaan en waar kunnen ze ondersteuning bij gebruiken?

Verdieping: in gesprek met kerkbeheerders

Kerk van Warstiens, Beeldbank HCL

In gesprek met kerkbeheerders

Zoals genoemd in hoofdstuk twee van dit verslag, gaven de kerkbeheerders van 17 kerkgebouwen aan onzeker te zijn over het toekomstig religieus gebruik van hun gebouw(en). Om meer begrip te krijgen van de situatie waar deze kerken zich in bevinden, werden de vertegenwoordigers van deze 'kwetsbare' kerkgebouwen uitgenodigd voor een gesprek¹¹. In totaal vonden er negen gesprekken plaats met vertegenwoordigers van, in totaal, 19 kerken. Speerpunten in de gesprekken waren het gebruik- en beheer van het kerkgebouw en de relatie tussen kerkelijke- en burgerlijke gemeente. Naast deze kerken werd ook het Kerkelijk Bureau Leeuwarden bezocht om meer informatie in te

winnen over de laatste vier kerken die gesloopt zijn in onze gemeente. Bovendien zijn er gesprekken geweest met de SAFT als beheerder van tien waardevolle kerken in de gemeente Leeuwarden. De SAFT is bovendien een partij die in de (nabije) toekomst in beeld kan komen wanneer het gaat om de potentiële afstoting- en overname van waardevolle kerkgebouwen in onze gemeente. Het totaal aan gesprekken geeft inzicht in de overeenkomstige uitdagingen waar kerkbeheerders mee te maken hebben en hun verwachtingen van de gemeente Leeuwarden. Voordat we hierop ingaan, zetten we eerst kort de context uiteen die van invloed is op de ervaring van de kerkbeheerders en hun visie op de toekomst.

“De meeste mensen hebben het geloof niet meer in hun rugzakje zitten”

Tijdens de kerkbezoeken kwam het gesprek vaak op een verschuiving die de beheerders bespeuren in de

¹¹ Met 'kwetsbaar' wordt in dit geval bedoeld dat kerkbeheerders de kans 'zeer klein' tot 'matig' schatten dat hun kerkgebouw(en) over 10 jaar nog in religieus gebruik is.

samenleving: een beweging van gemeenschapszin naar individualisme. Het is een pijnlijke observatie omdat juist die gemeenschapszin centraal staat in de ontstaansgeschiedenis van de geloofsgemeenschappen en ten grondslag ligt aan de kerkgebouwen. “De meeste mensen hebben het geloof niet meer in hun rugzakje zitten”, zegt een van de kerkbeheerders, “Het is een grote uitdaging voor ons om het individu, dat zelf kiest en bepaalt, het belang in te laten zien van je toch in willen zetten voor een gemeenschap.”

De secretaris van een andere kerk beaamt dat het lastig is om als kerk contact te krijgen met de omgeving. Hij noemt als voorbeeld het kerkje in hun dorp dat door dorpsbewoners gratis gebruikt mag worden. Hier wordt amper gebruik van gemaakt, waardoor het voelt als eenrichtingsverkeer: “Mensen willen niet iets in de kerk organiseren omdat ze zich niet willen identificeren met religie. Maar als de kerk weg gaat, is iedereen in rep en roer.” Verder merkt hij op dat mensen ervoor terugdeinzen om zich ergens aan te committeren. Meestal kunnen er nog wel vrijwilligers gevonden worden voor kleinere taken op projectbasis, maar niet voor de lange termijn:

“Mensen hebben tegenwoordig zoveel andere bezigheden. Ze zijn ook bang voor verplichtingen; dat je elke zondag naar de dienst moet komen. Op dit moment hebben we 14 gemeentelijke leden. Daaruit moet je putten voor bestuursfuncties, maar deze mensen zijn allemaal op leeftijd. De energie is weg uit de groep. Er zijn al jaren twee ouderlingenposities vacant...”

De situatie is herkenbaar voor veel van de andere kerkeigenaren. Allen hebben in meer of mindere mate te maken met krimp en vergrijzing, met financiële, maatschappelijke, en bestuurlijke gevolgen.

The usual suspects

De teruggang in kerkbezoek en in leden zie je terug in de jaarrekeningen: het levend geld wordt minder. Veel van de kerken lukt het nu nog om de dalende kerkbijdrages (deels) op te vangen met reserves of inkomsten uit eigendom, zoals vastgoed en landerijen. Maar op de lange termijn komen de kerkgenootschappen voor keuzes te staan, bijvoorbeeld om slimmer te ondernemen of om bezit te verkopen.

Een zo mogelijk groter probleem vormt het groeiende tekort aan helpende handen. Vier gemeentes geven aan dat ze de ambten in de kerkenraad niet meer gevuld krijgen. Het gevolg is dat de werklust zich meer en meer concentreert op een paar vrijwilligers. “Het is niet meer iets dat je er

even naast doet”, zegt de voorzitter van een stadskerk. Ze vervolgt:

“Maar je moet wel. De kerk is een bedrijf: je hebt mensen nodig die iets kunnen en ook zeker iets willen doen. Er zijn nu vier vacatures vrij, dus de mensen die nog wel bestuurstaken hebben pakken ook die andere taken erbij op, waardoor de werkdruk verhoogt. Onze vicevoorzitter doet nu ook de boekhouding...”

Hier ligt ook een taak voor de PKN (Protestantse Kerk in Nederland) menen twee Kerkrentmeesters. Intern is een herbezinning op de bestuurlijke structuur noodzakelijk die rekening houdt met de wensen van nieuwe (jongere) mensen – bijvoorbeeld een verkenning van meer projectmatig werken. Wanneer het landelijk bestuur kortere ambtstermijnen toestaat of bestuurstaken over meer mensen verdeelt, heb je een grotere kans dat meer mensen zich willen inzetten.

Het tekort aan vrijwilligers heeft ook invloed op het breder gebruik van de kerk. Hoewel de kerkbeheerders het graag anders zien, zijn veel van de kerkgebouwen doordeweeks gesloten. Zo zegt een Kerkrentmeester van een dorpskerk: “Tsjerkepaad is leuk, maar je hebt wel iemand nodig die op een zaterdag in de kerk zit en de deur open doet.” Het tekort aan vrijwilligers beïnvloedt zodoende ook het toeristisch potentieel van de kerken in de gemeente Leeuwarden. Erg jammer, want het zijn de visitekaartjes van de gemeente. Tijdens Leeuwarden Culturele Hoofdstad, zijn er 31.000 kaarsjes gebrand in de Bonifatiuskerk, die voor dit evenement de deuren vaker open zette. De massaliteit van het evenement maakte dat mensen ook naar de kerk trokken. Deze gebeurtenis illustreert hoe kerk en gemeente elkaar kunnen versterken, wanneer er gezamenlijk wordt opgetrokken.

Lastige keuzes

Dat de inkomsten en groep kerkelijken achteruit gaan, heeft ook invloed op het onderhoud van de kerkgebouwen. Uit kostenbesparing investeert een stadskerk momenteel niet in de restauratie van de klokkenstoel. Dergelijk onderhoud wordt on hold gezet ten behoeve van sociale activiteiten. De kerk is niet de enige die worstelt met hoge restauratiekosten. De Kerkrentmeester van een Rijksmonumentale dorpskerk herinnert zich nog de dakrestauratie van hun kerkgebouw: “Voor 5 leitjes waren we 7000 euro kwijt.. Het nationaal Restauratiefonds dekt vijftig procent. Dat is mooi, maar die bedragen kun je op een gegeven moment niet meer ophoesten.” In principe zou

de kerkelijke gemeente de gebouwen nog wel een aantal jaar kunnen onderhouden, maar dan? De inkomsten lopen terug en de gebouwen worden leger. Het is geen houdbare situatie:

“je kunt niet een gebouw onderhouden alleen maar voor de gemeenschap als er verder niemand in komt of niks anders in kan worden gerealiseerd. Deze gebouwen die wij kennelijk allemaal zo waarderen, het kan niet meer zo zijn dat dit onderhoud wordt gedragen door een gemeenschap die krimpende is.”

Een ander kerkgenootschap bevindt zich in een gelijksoortige situatie. Reflecterend op hun resterende gebouwen, zegt het bestuur:

“Wij zouden aan één gebouw genoeg hebben, maar wat ga je dan met de andere gebouwen doen? We hebben te maken met kerken die Rijksmonument zijn en die van betekenis zijn, ook voor de samenleving. Ze zijn van ons en ze zijn niet van ons. Dat betekent dat als wij een kerk afstoten, we niet alleen de kerkleden op ons dak hebben, maar ook het dorp. Dat is een lastig dilemma. (...) Tegelijkertijd zeggen mensen dat religie geen onderdeel meer is van hun leven. En dat is prima wanneer mensen die keuze maken, alleen ontstaan voor ons wel keuzes.”

Zo'n keuze is de afweging om een kerkgebouw af te stoten. Het is een beslissing die vaak volgt na een fusie van kerkelijke gemeenten. Een bijzonder complexe categorie vormen hier de hoog monumentale kerkgebouwen waarvoor herbesteding schier onmogelijk is, of zelfs onwenselijk in verband met het in stand willen houden van de erfgoedwaarde. Dergelijke kerken kunnen al zo'n vijftig jaar een beroep doen op de Stichting Alde Fryske Tsjerken, maar een overname is verbonden aan voorwaarden. Om het behoud voor veertig jaar te kunnen waarborgen, vraagt de SAFT een bruidsschat mee. Voor rijke gemeenten vormt dit geen probleem, maar wat rest een kerkelijke gemeente die al (een aantal) jaren inteert op de reserves? Op dit moment lijken de beheerders van deze gebouwen klem te zitten: behoud van het gebouw is geen optie meer, maar verkoop is ook lastig. Ook de mogelijkheid tot overname door een geïnteresseerde erfgoedpartij wordt gradueel moeilijker naarmate de kerkelijke partij minder bezit heeft om als bruidsschat mee te geven.

Drie kerkgenootschappen in de gemeente Leeuwarden zijn de mogelijkheid tot fuseren momenteel aan het onderzoeken. Een Kerkrentmeester van een stadsgemeente

weet uit ervaring wat hen te wachten staat. Terugblikkend op hun fusie zo'n tien jaar geleden, stelt hij dat tijd en overleg belangrijke factoren zijn die het proces kunnen vergemakkelijken: “een jaar lang gingen we om en om kerken. We hadden een rooster; dan werd de ene kerk gesloten en was de andere open.” Deze overgangsfase heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het soepel verlopen van de uiteindelijke overgang.

Fusies en kerkafstotingen zijn ingrijpende gebeurtenissen die veelal achter gesloten deuren plaatsvinden. Na intern beraad, beslist de nieuwe kerkenraad wat er met de gebouwen gebeurt. De praktijk van de afgelopen decennia toont dat het processen zijn waar de gemeente Leeuwarden doorgaans niet bij betrokken wordt. Blijkbaar nodigt de huidige verhouding tussen de kerkelijke gemeenten en burgerlijke gemeente niet uit tot inclusie.

“Ergens zijn we elkaar uit het oog verloren”

Uit de gesprekken blijkt dat kerk en overheid wel wat relatietherapie kunnen gebruiken. De kerkbeheerders tonen een zekere gelatenheid tegenover de gemeente. Het gevoel lijkt te overheersen dat de geloofsgemeenschap het uiteindelijk zelf zal moeten rooien en er wordt niet gerekend op steun.

Een kerkgebouw in de stad beschrijft zichzelf als “onzichtbaar” voor de gemeente. Als voorbeeld noemt ze dat ze verrast werden door een straatafzetting in verband met een hardloopwedstrijd. Nabijgelegen hotels waren wel van te voren ingelicht met parkeertips. Als gevolg was de kerk op zondag onbereikbaar voor ouderen. De gebeurtenis bekrachtigt een gevoel van onderwaardering voor hun inzet, bijvoorbeeld op cultureel gebied: “We organiseren net zoveel als de Harmonie. Stel, de Harmonie sluit, dan weet iedereen het de volgende dag. Maar ik denk dat als wij besluiten ermee op te houden, dat niemand daar erg in heeft.” Een uitnodiging tot een gesprek zou al bijdragen aan het gevoel gezien te worden. Tegelijkertijd, geeft de kerk toe, komt het ook niet in hen op om zelf contact te zoeken met de gemeente. Dit komt deels voort uit bescheidenheid en autonomie, maar heeft ook te maken met dat er momenteel geen relatie is om op voort te bouwen en dat ze niet goed weten wanneer en met wie ze contact kunnen opnemen.

Communicatie en waardering, daar gaat het dus om en daar ontbreekt het soms aan, aldus meer kerkbeheerders. Maar, zoals blijkt uit het bovengenoemde voorbeeld, ligt hier een gedeelde verantwoordelijkheid. In sommige gevallen

zoeken kerkeigenaren zelf geen contact. Soms heeft dit te maken met een vervelende ervaring in het verleden of met bepaalde aannames over de gemeente. Dit geldt zeker voor monumentale gebouwen, waarbij associaties worden genoemd als 'kostenpost' en 'regelgeving'. Het kan uitdagend zijn om een (monumentaal) kerkgebouw in stand te houden. De kerkeigenaren noemen uitdagingen als: duur materiaal en hoge restauratiekosten, beperkingen in mogelijkheden gebouw, en (te) strenge regels ten aanzien van verduurzaming. Het ontbreken van contact is onwenselijk, want wanneer de gemeente niet wordt betrokken, kan deze ook niet helpen of adviseren. Bij een van de kerken heeft dit ertoe geleid dat een deel van het monumentale interieur van het gebouw verloren is gegaan.

De mogelijkheden, of onmogelijkheden, die een kerkbestuur ziet voor eventuele her/of nevenbestemming maken uit voor de toekomst. Zo stelt een van de kerkbesturen die een fusie onderzoekt:

“Praktisch gezien lenen de gebouwen zonder monumentstatus zich het makkelijkst voor gezelschap, als je bijvoorbeeld kijkt naar koffie na de dienst en activiteiten voor jongeren. Dat is lastiger in de kerken die beperkt zijn in gebruiksmogelijkheden door indeling en monumentstatus.”

Het kan aantrekkelijker zijn om de 'makkelijke' gebouwen te behouden en de 'moeilijkere' (Rijks)monumentale kerken in de verkoop te zetten - ondanks de vaak grote emotionele waarde die deze gebouwen hebben door hun historie en ambiance. Je moet als overheid oppassen dat je kerken niet klem zet in hun nadenken over de mogelijkheden voor hun gebouw. Dit blijkt uit een kerk die zich geremd voelt door wetgeving op het gebied van verduurzaming:

“Je zou bijna de rekening willen doorsturen en laten zien: dit kost het nu, maar als wij zonnepanelen doen dan investeren we dat en dan is dat dan al terugverdiend. Je kunt een monument ook in tact houden inclusief verduurzaming. Niet van: dit is de regel dus het kan niet. Nee: dit is de regel, wat is wel mogelijk.”

De kerk mist perspectief en samenwerking, terwijl hier veel behoefte aan is. Niet alleen omdat je samen verder komt, maar ook om gehoord te worden en verantwoordelijkheid te delen. De crux zit hem hier in luisteren en meedenken.

Anderzijds is de ervaring van de kerkbeheerders dat wanneer je een directe ingang bij de gemeente hebt, er erg

veel mogelijk is. Een dorpskerk met een vast contactpersoon is enthousiast over de gemeente als sparringpartner: “juist bij processen wanneer je nog niet weet waar het naartoe gaat is het fijn om met iemand om tafel te zitten om te brainstormen.” Door deze sleutelpersoon wordt het contact als laagdrempelig en prettig ervaren. Hoewel het fijn is dat deze kerk zo te spreken is over het contact met de gemeente, is het geen duurzame situatie wanneer samenwerking afhankelijk is van het persoonlijke netwerk. Wat gebeurt er wanneer de contactpersoon in kwestie met pensioen gaat of van baan wisselt? Bovendien zorgt het voor ongelijkheid, waarbij de ene kerk laagdrempelig advies kan inwinnen, terwijl een ander in procedures terecht komt en daardoor bijvoorbeeld leges moet betalen en langer moet wachten.

De voorzitter van het Kerkelijk Bureau Leeuwarden wijt de afstand tussen kerkelijke gemeente en overheid aan de verzuiling:

“De kloof tussen politiek en kerken is groot geworden. Vroeger zaten er nog wel eens mensen vanuit de politiek of gemeente ook bij de kerk, maar dat komt ook minder voor. Dus de mensen die een brugfunctie vervulden verdwijnen. Zo is door de jaren heen het contact verwaterd. Ergens zijn we elkaar uit het oog verloren.”

Dit zie je terug in dat de gemeente Leeuwarden niet geraadpleegd is bij de laatste paar kerksluitingen. “Het ontbreekt momenteel aan belangstelling voor elkaar. En dat ligt aan beide kanten. Zo is er een wederzijdse blinde vlek ontstaan.” Als voorbeeld noemt de voorzitter de maatschappelijke betekenis die kerken hebben, of kunnen hebben, zoals in vluchtelingencrisis. Ook zou er meer samengewerkt kunnen worden op het gebied van cultuur, bijvoorbeeld bij Arcadia: “Daar zouden veel kerken graag meer aan mee willen doen. En dat doen ze ook, maar uit eigen beweging. Het is niet zo dat ze worden uitgenodigd voor een gesprek om na te denken over wat een eventuele bijdrage zou kunnen zijn.”

De voorzitter formuleert een bescheiden verlangen: interesse. Niet alleen tussen kerk en overheid, ook kerken onderling kunnen beter communiceren: waar zijn wij mee bezig, waar zijn jullie mee bezig? Zo'n kennisuitwisseling kan processen, zoals rondom leegloop en kerksluiting, eenvoudiger maken. Voor de kerken zou het een mooi gebaar zijn wanneer de gemeente hier een betrokken rol bij kan spelen, bijvoorbeeld door aan te sluiten bij een jaarlijks overleg tussen kerken en gemeente.

Nu we de huidige status van de kerkgebouwen in beeld hebben gebracht en de inwoners van Leeuwarden aan het woord hebben gelaten – met bijzondere aandacht voor de ervaring van de kerkeigenaren – richten we de blik vooruit: welke mogelijkheden zijn er binnen de gemeente Leeuwarden voor kerkbeheerders? In de enquêtes, bijeenkomsten en gesprekken waren er bepaalde aandachtspunten die regelmatig terug kwamen: 1. Het breder gebruiken van het kerkgebouw; 2. Duurzaamheid; 3. Contact met omgeving; 4. Aanhaken bij cultuur en toerisme. In het volgende hoofdstuk gaan we deze thema's een voor een bij langs. Bij het doorlopen van de onderwerpen ligt de nadruk op wat kerkbeheerders zelf kunnen doen.

4. Gereedskapskist voor kerkbeheerders in de gemeente Leeuwarden

Gertrudiskerk Idaerd, Beeldbank HCL

4.1. De blik vooruit: een gereedskapskist voor kerkbeheerders in de gemeente Leeuwarden

Onder de kerkeigenaren van de gemeente Leeuwarden blijkt een grote kunde en zelfstandigheid wat betreft het investeren in het duurzaam voortbestaan van het kerkgebouw. Zoals aan bod kwam in het vorige hoofdstuk, was een van de gesprekspunten hierbij de verhouding tussen kerk en overheid. Welke verantwoordelijkheid ligt er bij de gemeente wat betreft de toekomst van een kerkgebouw? Tijdens het proces van de kerkenvisie is er intern gereflecteerd op deze vraag en op de verschillende behoeftes die kerkbeheerders hebben gedeeld. Een concrete stap naar aanleiding van dit overleg is het opstellen van een beleidskader 'Kerkgebouwen' met daarin

aandachtspunten voor de omgang met kerkgebouwen in de gemeente Leeuwarden. Los van dit beoogde beleidskader, zijn er op dit moment al verschillende mogelijkheden voor kerkbeheerders wat betreft het onderhoud en gebruik van hun kerkgebouw(en). De komende pagina's dienen ter inspiratie en ondersteuning van wat kerkbeheerders zelf – en met elkaar - kunnen ondernemen en organiseren.¹² Ook geeft het weer wanneer er in de huidige situatie een beroep gedaan kan worden op de gemeente Leeuwarden. Het overzicht in dit hoofdstuk is ter inspiratie en heeft niet

¹² Onze dank gaat hier uit naar de gemeente Súdwest-Fryslân die hun overzicht van (Friese) contacten met ons heeft willen delen.

de ambitie om helemaal volledig te zijn. Het overzicht bevat websites die ten tijde van de publicatie van dit document geraadpleegd kunnen worden. Houd er rekening mee dat de informatie op deze websites in de toekomst kan wijzigen.

4.2. Vier thema's: onderhoud & gebruik, duurzaamheid, Mienskip, en cultuur & toerisme

In dit onderdeel gaan we dieper in op vier aandachtspunten die de kerkbeheerders hebben aangedragen in de enquêtes, bijeenkomsten en gesprekken, te weten: 1. Onderhoud en gebruik kerkgebouw; 2. Duurzaamheid; 3. De kerk en de Mienskip; 4. Cultuur & toerisme. Het zijn ambities die nauw aansluiten bij de drie algemene ontwikkelprincipes die in de Omgevingsvisie van de gemeente Leeuwarden centraal staan: vergroenen, verbinden en verwaarden.¹³

Thema 1: de mogelijkheden en bestemming van een kerkgebouw

Wat er kan en mag qua gebruik en verbouwing van een kerkgebouw staat beschreven in een bestemmingsplan. Via Ruimtelijkeplannen.nl zijn bestemmingsplannen digitaal beschikbaar. In principe heeft een kerk in de bestemmingsplannen een 'Maatschappelijke bestemming'. Binnen deze bestemming zijn meerdere functies toegestaan. Doorgaans betreft het de volgende functies, waarbij er lichte verschillen tussen de bestemmingsplannen kunnen zijn:

- sociaal-culturele
- educatieve
- (sociaal-)medische
- levensbeschouwelijke voorzieningen
- voorzieningen ten behoeve van overheidsdienstverlening

Wanneer de (beoogde) nevenactiviteiten van een kerk passen binnen deze opsomming, hoeft er voor de functie geen vergunning verleend te worden of bestemmingsplanwijziging doorgevoerd te worden. Het moet wel duidelijk zijn dat het gaat om 'gebruik' en niet om 'bouwen'. Indien een beheerder van plan is om een kerkgebouw te gebruiken voor functies die niet passen binnen de oorspronkelijke bestemming, is het raadzaam om de gemeente in te seinen. Dit kan door te bellen met het telefoonnummer 14 058 of door digitaal een

¹³ In de *Omgevingsvisie* beschrijven gemeentes hun lange termijn ambities en beleidsdoelen voor de fysieke leefomgeving.

[contactformulier](#) in te vullen.¹⁴ Voor een kerkgebouw met een monumentale status, gelden extra regels voor een verbouwing. Ook voor restauraties die verder gaan dan regulier onderhoud en waarbij sprake is van vervanging van bestaand materiaal, is vaak een vergunning nodig. Bekijk of er voor de werkzaamheden vergunningen nodig zijn via het overzicht op onze gemeentelijke website: www.leeuwarden.nl/monumenten-en-archeologie/monumentenzorg/. U bent ook welkom om contact op te nemen met de gemeente door te bellen naar 14 058 of door een e-mail te sturen naar vergunningen@leeuwarden.nl. Uiteraard kan er ook contact worden opgenomen met de gemeente voor advies over de mogelijkheden op het gebied van aanpassing aan het kerkgebouw.

Wanneer er wordt besloten tot functiewijziging of het aanpassen van een kerkgebouw, komt de gemeente uiteindelijk als partner om de hoek kijken – bijvoorbeeld om een vergunning te verlenen. Maar liever betrekken kerk en overheid elkaar al in een eerder stadium. Veel kerkeigenaren geven aan dat een bezinning op her- of nevenbestemming in de eerste plaats een intern proces is. Het is niet altijd duidelijk dat de gemeente als gesprekspartner ingeschakeld kan worden bij het verkennen van ander of breder gebruik. Graag sporen wij kerkbeheerders aan om in een vroeg stadium advies in te winnen en de gemeente te betrekken wanneer er plannen zijn met betrekking tot het kerkgebouw.

Onderhoud en gebruik kerkgebouw

- Wilt u weten hoe u uw monument onderhoudt? Dit staat uitgelegd in de '[Uitvoeringsrichtlijnen Monumentenzorg Leeuwarden](#)'.
- Voor het plannen, voorbereiden en uitvoeren van onderhoud, restauratie of een verbouwing kunt u specialisten inschakelen. De Stichting Beheer Kerkelijke Gebouwen Noord-Nederland (SBKG) adviseert en kan uw projecten begeleiden. Ook voor hulp bij beheer en financiering kunt u terecht bij de SBKG. www.sbkg-noordnederland.nl
- De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed biedt de Sim (subsidieregeling instandhouding monumenten). Dit is een jaarlijkse subsidie voor regulier onderhoud van rijksmonumenten. www.cultureelerfgoed.nl/domeinen/monumenten
- De provincie Fryslân heeft een jaarlijkse subsidie voor de restauratie en herbestemming van

¹⁴ Meer informatie vindt u op de gemeentelijke website: www.leeuwarden.nl/contact-opnemen-met/contact/.

Rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en karakteristieke panden: www.fryslan.frl/monumenten

- Het Nationaal Restauratiefonds (NRF) ondersteunt financieel bij onderhoud, restauratie, herbesteden, verduurzamen of aankoop van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten. Via het NRF zijn subsidies, laagrentende leningen en hypotheek mogelijk. www.restauratiefonds.nl. De gemeente Leeuwarden heeft met het (Nationaal) Restauratiefonds in 2006 het Leeuwarder Restauratiefonds opgezet voor gemeentelijke monumenten of een aangewezen beeldbepalende panden in Leeuwarden voor restauratiekosten. De gemeente bepaalt de hoogte van de lening op basis van de subsidiabele kosten. www.restauratiefonds.nl/particulier/financiering/alle-financieringen/leeuwarder-restauratiefonds.
- De gemeente Leeuwarden heeft subsidieregelingen voor onder andere nevenactiviteiten, zoals activiteiten die de leefbaarheid van Leeuwarden verbeteren of voor kleine culturele activiteiten met een openbaar karakter. Neem eens een kijkje naar het totaal aan subsidies via: www.leeuwarden.nl/subsidies/
- Bent u van plan om eenmalig een kleinschalig project op het terrein van erfgoed (monumentenzorg, archeologie, cultuurlandschap) uit te voeren? Mogelijk kunt u in dat geval aanspraak maken op een gemeentelijke subsidiebijdrage uit het Zadelfonds. www.leeuwarden.nl/subsidies/subsidie-monument/
- Naast subsidiering door de overheid, is er ook de mogelijkheid voor (extra) financiering door (particuliere) fondsen. www.verenigingvanfondsen.nl/geld-nodig-voor-project; www.fondswervingonline.nl/regelingen; www.monumenten.nl. Denk ook aan het betrekken van de Mienskip. Wellicht is het mogelijk om een 'Vrienden van' op te richten waarbij wijk- of dorpsbewoners donateur van de kerk kunnen worden.

Neven- en herbesteding

- De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed is een kenniscentrum voor rijksmonumenten. De Rijksdienst heeft specialisten op technisch of waardestellend vlak. www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/religieus-erfgoed. Ook vindt u op de website van de RCE de handreiking 'Een Toekomst van Kerken' (2012) met richtlijnen voor het aanpassen van kerkgebouwen die nog in religieus gebruik zijn. In 2023 komt er een vernieuwde versie.
- Zijn er al (concrete) ideeën voor herbesteding? Neem dan contact op met erkende bedrijven, zoals gecertificeerde bouwadviesbureaus en architecten.

Ook voor andere ingrijpende verbouwingen is het verstandig om de juiste expertise in te schakelen. Dit kan bijvoorbeeld via Stichting ERM via: stichtingerm.nl en Stichting certificering restauratie, via screstaauratie.nl.

- De RCE heeft een jaarlijkse subsidieregeling Stimulering Herbesteding Monumenten: <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/subsidie-herbesteding-monumenten>
- Bij herbesteding gaat het niet alleen om het gebouw, maar ook om het interieur. Het Museum Catharijne Convent kan adviseren of begeleiden bij beheer en behoud. Ook heeft zij handige documenten die kunnen helpen om zorgvuldig om te gaan met roerend religieus erfgoed: <https://www.catharijneconvent.nl/advies-voor-kerken/het-heft-eigen-hand/>
- De provincie Fryslân heeft een jaarlijkse subsidie voor de restauratie en herbesteding van Rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en karakteristieke panden: <https://www.fryslan.frl/monumenten>
- Het platform Toekomst Religieus Erfgoed biedt nieuws, opinie, kennis en ruimte voor discussie en verbinding over voortgaand gebruik, her- en nevenbesteding van religieus erfgoed. Het platform is opgezet door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. www.toekomstreligieuserfgoed.nl
- De Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen (VBMK) kan helpen bij het zoeken naar een goede herbesteding voor uw gebouw. In een stappenplan komt u langs alle aandachtspunten die hierbij aan de orde komen. www.vbmk.nl/herbesteding

Inspiratie

- De brochure 'Speelruimte Gezocht' (2021) van de PKN geeft een handreiking over het (anders) gebruik van kerkgebouwen. De nota is te vinden op de website van de protestantsekerk.nl
- Het boek 'Kerkgebouwen; 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik' (2021) toont geïllustreerde voorbeelden van kerkgebouwen met een herbesteding waar de bijzondere sfeer en uitstraling bewaard is gebleven.

Thema 2: Duurzaamheid

Onder de noemer 'Groene Theologie' zetten verschillende kerken zich in voor het klimaat. Denk bijvoorbeeld aan de Klimaattafel; een klimaatwerkgroep van de protestantse wijkgemeenten in Leeuwarden, of het collectief 'Groene Kerken' dat kerken stimuleert om te verduurzamen en

groener te worden en actief aan de slag te gaan met het vergroenen van de eigen gemeenschap. Verschillende kerkgenootschappen in de gemeente Leeuwarden bezitten vastgoed en/of (agrarische) grond. Dit kan duurzaam beheerd, verhuurd of verpacht worden, met aandacht voor klimaatneutraal gebruik, natuur en biodiversiteit. Een mooi voorbeeld hier is de Hervormde gemeente Reduzum-Idaerd die pachtboeren helpt om de bouwgrond van de kerk natuurvriendelijk te beheren.

Met de stijgende energieprijzen, zijn veel kerkbeheerders geïnteresseerd geraakt in verduurzaming. Kerkgebouwen verduurzamen is een vak apart. Er zijn verschillende redenen om te investeren in duurzaamheid en er zijn diverse maatregelen – variërend in prijs en opgave en afhankelijk van het type gebouw en het (beoogde) gebruik. De oplossing bij de ene kerk is geen garantie dat het bij een andere kerk ook zo kan. Het is daarom van belang om goed het eigen gebouw te onderzoeken in zijn specifieke context. Deze verkenning bestaat uit een overzicht van de eigenschappen en mogelijkheden van het kerkgebouw, maar bevat het liefst ook een visie op het gebouw. Ter begeleiding van deze verkenning hebben wij alvast een aantal stappen op een rij gezet:

1. Bestuderen gebouw

- Wat is mijn object? (Monumentenstatus ja of nee?) Wat lees ik aan mijn gebouw af?
- Is er al een verduurzaming geweest?
- Leeftijd verwarmingssysteem?
- Kan eventueel onderhoud en verduurzaming worden gecombineerd?

2. Visie op het gebouw: huidig en toekomstig gebruik

- Hoe en hoe vaak gebruiken we dit kerkgebouw? Er is vaak al winst te halen in gedrag en bewustwording.
- Hoe willen we het kerkgebouw in de toekomst gebruiken?
- Wat is er nodig om dit (toekomstig) gebruik te faciliteren/mogelijk te maken?
- Wat is de motivatie voor verduurzaming? (Energiebesparende ingrepen zijn niet per definitie duurzaam).

3. Verkenning verduurzamingsmogelijkheden en toepassing op eigen situatie

- Verdiep je in verduurzamingsmogelijkheden (zie tips & inspiratie). Welke maatregelen zijn voor onze situatie relevant?
- Budget: is subsidie mogelijk of cofinanciering

met medegebruikers? (denk aan: crowdfunding, sponsoracties).

- Lokale kennis: wat kunnen we met de eigen gemeenschap aanpakken? (bijv. gewelfisolatie door middel van glaswol en aluminiumfolie).
- Wat is het rendement/energetische voordeel? Als de investering niet in 25 jaar terug verdient kan worden, is het dan wel een duurzame oplossing?
- Kijk verder dan alleen het gebouw: is er ander (agrarisch) bezit? Onderzoek de mogelijkheden van duurzaam beheer.

Schakel hulp in

Naast een eigen overzicht van het gebouw, is het verstandig om te overleggen met een expert met kennis op het gebied van duurzame (monumentale) gebouwen. U kunt met uw vragen terecht bij de gemeente Leeuwarden of bij een onafhankelijke partij. Erkende bedrijven staan op de website van de stichting ERM. Voor advies op maat kunt u bijvoorbeeld de hulp inschakelen van Monumentenwacht Fryslân. Kerken met en zonder een monumentstatus kunnen daar een energiescan aanvragen. Ook kan Monumentwacht Fryslân advies geven over subsidiemogelijkheden op het gebied van verduurzaming.

Figuur 15. Luchtfoto van Jelsum, Beeldbank HCL

Extra stimulans verduurzaming kerkgebouwen

- De Sim wordt de komende 3 jaar in totaal met € 4,4 miljoen verhoogd voor het laten uitvoeren van een verduurzamingsonderzoek. De eigenaar kan deze

subsidie aanvragen aanvullend op een subsidie voor het normale onderhoud van het desbetreffende rijksmonument.

- Ter aanvulling op de Rijkssubsidieregeling Stimulering Herbestemming Monumenten, is het tegenwoordig mogelijk om een bedrag voor een onderzoek naar verduurzaming aan te vragen: www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/subsidie-herbestemming-monumenten
- De nieuwe subsidieregeling Duurzaam Maatschappelijk Vastgoed (Dumava) komt eigenaren van bestaand maatschappelijk vastgoed tegemoet in de kosten om te verduurzamen. Voor deze subsidie komen religieuze instellingen ook in aanmerking. Let op: het budget van de Dumava regeling is in korte tijd reeds overschreden door de grote hoeveelheid aanvragen. Houdt de website in de gaten, voor wanneer de regeling nogmaals opengesteld wordt: www.rvo.nl/subsidies-financiering/dumava
- KlimOp is het Friese Klimaat OntzorgingsProgramma voor verduurzaming van klein maatschappelijk vastgoed. Kerken zonder monumentstatus kunnen vanaf 1 januari 2023 mee doen aan KlimOp. Zie voor meer informatie: www.fryslan.frl/klimop
- Zie voor andere financieringsmogelijkheden voor kerkgebouwen [De Groene Menukaart landelijk](#)

Tips & inspiratie

- Ga eens bij een andere kerkbeheerder langs om ervaringen op het gebied van verduurzaming uit te wisselen en inspiratie op te doen.
- Overweeg bij gering gebruik van het kerkgebouw plaatselijke warmte, zoals verwarmde kussentjes.
- De Rijksoverheid heeft op haar website [handige tips](#) staan voor het verduurzamen van monumentale gebouwen. Ook heeft zij een pagina over [Duurzaamheid en religieus erfgoed](#).
- Ook op de website van [Groene Kerken](#) staat informatie over duurzaamheid en religieus erfgoed, waaronder een Toolkit. Let op: De ideeën slaan vooral op modernere kerken. Bij monumenten is extra voorzichtigheid en maatwerk geboden.

Thema 3: De kerk en de Mienskip

Zoals is toegelicht in het inleidende hoofdstuk zijn kerkgebouwen centrale ontmoetingsplekken in de openbare ruimte en dragen geloofsgemeenschappen bij aan het versterken van de sociale basis. Zo werd in Wirdum recent een opvang voor Oekraïense vluchtelingen geopend in het verenigingsgebouw van de kerk. Ook een voorbeeld als de Westerkerk laat het maatschappelijk potentieel

zien van kerken (met een herbestemming); door een veilige omgeving te bieden waar dialoog en ontmoeting centraal staan, leveren ze een bijdrage aan verbinding in de gemeente Leeuwarden. Uit de enquêtes en gesprekken komt echter naar voren dat kerkbeheerders een (nog) grotere rol zouden willen spelen in hun omgeving. Ook kan er wel meer gezamenlijk opgetrokken worden met andere kerken en met de gemeente Leeuwarden. Momenteel zoeken kerken elkaar onderling weinig op, dit geldt zowel voor kerken die nog in religieus gebruik zijn als voor kerken die een herbestemming hebben. Dit is jammer, zeker omdat verschillende kerkbeheerders aangeven behoefte te hebben aan een actiever netwerk. Kerken kunnen hier zelf initiatief in nemen door bijvoorbeeld elkaars gebouw te bezoeken of door een regulier overleg te organiseren. Tijdens dergelijke ontmoetingen kunnen de gezamenlijke uitdagingen en kansen worden besproken. Ook kan de gemeente worden uitgenodigd wanneer er een plenaire bijeenkomst van kerkbeheerders is om zo de onderlinge kennisuitwisseling te stimuleren.

De plek en de rol van een kerk in haar omgeving wordt mede bepaald door de visie op het gebouw. Bij het gebruik van kerkgebouwen kan de Mienskip op verschillende manieren worden betrokken. Ook zijn er partijen die kunnen helpen bij het ondersteunen van lokale initiatieven.

Potentiële spartners

- De gemeente Leeuwarden denkt graag mee met initiatieven die de kwaliteit van de woon- en leefomgeving verbeteren. Voor vragen of meer informatie kunt u mailen naar: bewonersinitiatieven@leeuwarden.nl.
- Lokale interkerkelijke netwerken: Geloven in Leeuwarden, Geloven058, Stadsklooster Jabixhûs.
- Dorpskerkenambassadeurs: de PKN heeft een [platform](#) waar kerken ervaringen kunnen delen, elkaar kunnen helpen en inspireren. Onderdeel hiervan zijn dorpskerkenambassadeurs die kunnen adviseren en doorverwijzen naar een netwerk.
- [Strekwurk](#): helpt door gebiedsgerichte projecten en initiatieven te ondersteunen en te vergroten.
- [Stichting Doarpswurk](#): stimuleert, ondersteunt en adviseert dorpen bij initiatieven die de leefbaarheid versterken.

Het delen van een kerkgebouw

Zo'n 15 interculturele geloofsgroeperingen in Leeuwarden hebben geen eigen gebedshuis. Is het mogelijk om in de toekomst vaker met elkaar een kerk te delen en staan

internationale kerken op ons netvlies als eventuele kopers wanneer een kerk met leegstand wordt bedreigd? Er zijn verschillende instellingen die ervaring hebben met dit thema:

- SKIN (Samen Kerk in Nederland): Koepelorganisatie voor internationale en migrantenkerken. Zie ook hun Brochure [Kerken Delen](#) voor meer informatie.
- Stichting Kerken voor kerken
- Stichting Connecting Churches: legt contact tussen internationale en gevestigde kerken in Nederland

Leren van anderen

Veel kerken geven aan dat ze graag meer zouden willen doen voor- en met hun wijk of dorp. Maar hoe leg je dit contact? Een manier om ideeën te vergaren is om inspiratie op te doen bij andere organisaties. In de gemeente Leeuwarden zijn verschillende netwerken die ervaring hebben met vrijwilligerswerk:

- Bewoners bedrijf Heechterp Schieringen
www.bewonersbedrijfheechterpschieringen.nl
- Netwerkcentrum 'De Klomp' Leeuwarden
www.netwerkcentrumleeuwarden.nl
- Bij Buurt- en Dorpskamers kun je terecht voor gezelligheid, activiteiten en hulp. Dit zijn ook plekken om (nieuwe) mensen of vrijwilligers te ontmoeten:
<https://lwdvoorelkaar.nl/nl/buurt-en-dorpskamers>
- Kerken die vrijwilligers zoeken, kunnen eens een kijkje nemen op de website van [Samenleeuwarden](#), een organisatie die vrijwillige inzet samen brengt en ook kennisbijeenkomsten organiseert.

Figuur 16. Schaatsers op de ijsbaan bij de kerk in Hijum, Beeldbank HCL, fotograaf Albert Atema

Een beroep doen op de Mienskip

Door mensen en omwonenden te betrekken bij wat er speelt in de kerk, zullen zij zich meer betrokken voelen bij (de toekomst van) het kerkgebouw. Door nevenactiviteiten

te kiezen met en voor de Mienskip, zorgt u voor een aanvulling voor dorp of stad. Ook ontstaat zo draagvlak en een grotere kans dat een nieuw plan (indien nodig) wordt gehonoreerd door de gemeente. Houdt u rekening met wat er al in de omgeving wordt georganiseerd. Is er een mogelijkheid tot samenwerking? En concurreert de beoogde functie niet met andere partijen? Betrek ook dorps- of stadsbelangen bij uw plannen. Hier kan de gemeente bij ondersteunen, neem hiervoor contact op met bewonersinitiatieven@leeuwarden.nl.

Mienskipfondsen

Zowel de gemeente Leeuwarden als de provincie Fryslân stimuleren projecten van inwoners die erop gericht zijn om de leefbaarheid te bevorderen. Aanvragen van kerkelijke instellingen worden ondersteund, mits de bijdrage wordt besteed aan maatschappelijke activiteiten en niet aan vieringen of diensten. Zie:

- [Mienskipfonds](#) (gemeente)
- [Iepen Mienskipsfûns](#) (provincie)
- [Fûns Lok op ien](#) (provincie en Kansfonds)

Thema 4: cultuur & toerisme

Kerkgebouwen zijn betekenisvol voor de ruimtelijke kwaliteit van de gemeente Leeuwarden, niet alleen in de binnenstad maar ook in de kleinere dorpen en buurtschappen. Een kerk is een beeldbepalend gebouw; oprijzend uit het landschap of midden in het centrum. Zodoende dragen deze unieke gebouwen in beginsel bij aan de leefbaarheid van onze gemeente. Ook zijn het visitekaartjes als trekpleisters voor toeristen. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk tijdens een evenement als het jaarlijkse 'Tsjerkepaad', waarbij in 2019 ruim 63.000 mensen een bezoek aan één van de deelnemende kerken brachten. Ook spelen verschillende kerkbeheerders in de gemeente Leeuwarden een actieve rol op cultureel gebied, denk aan de inzet van kerken voor Arcadia Bosk, of het project Under de Toer tijdens Leeuwarden Culturele Hoofdstad 2018. Uit de verkennende enquête bleek dat kerkbeheerders geïnteresseerd zijn om hun kerk (meer) open te stellen voor maatschappelijke en/of culturele activiteiten. De gemeente Leeuwarden wil deze vorm van gebruik graag faciliteren, en waar mogelijk, ook onder de aandacht brengen.

Meer doen op het gebied van cultuur en/of toerisme?

- Kerkgebouwen kunnen dienen als inspirerende atelierruimte of repetitieruimte. Contact met potentiële kunstenaars kan gelegd worden met Kunstinitiatief VHDG of Keunstwurk.
- Tsjerkepaad is de beweging van open kerken in

Friesland. Ondertussen doen er zo'n 250 kerken mee waarvan meerdere ook culturele activiteiten organiseren.

- Sommige kerken geven de mogelijkheid om een nachtje te blijven slapen. [Heilige Nachten](#) bemiddelt tussen kerk en logé.
- Bezinningstoerisme: er zijn kerken die hun deuren openen als 'refugio' voor pelgrims of inspelen op een behoefte naar bezinning, rust en stilte. Zie als mooi voorbeeld in de gemeente Leeuwarden het Nijkleaster in Jorwert.
- Op de website [Artway](#) is veel informatie te vinden over de combinatie geloof en kunst.

Aandachtspunten voor kerkbeheerders die een culturele/maatschappelijke herbestemming overwegen

- Proces herbestemming: Investeer in de relatie met de vorige gebruikers. Waar mogelijk is het zinvol om met de kerkgemeenschap die de kerk heeft afgestaan een band te houden. Dit kan ook eventueel verdriet dat gepaard kan gaan met herbestemming verzachten.
- Context kerkgebouw: Om niet te concurreren met lokale partijen kan het raadzaam zijn om met elkaar te overleggen en te onderzoeken wat een aanvulling kan zijn op het al bestaande aanbod in de wijk of het dorp en hoe je gezamenlijk kunt optrekken in het organiseren van evenementen en activiteiten.
- (toekomst)Visie: Formuleer een visie op het gebouw en plan vooruit. Dit kan door speerpunten op te schrijven of een beleidsplan, bijvoorbeeld op het gebied van bezoekers en vrijwilligers. Dit biedt structuur en richting voor promotie en eigen handelen en kan worden overgedragen aan nieuwe beheerders.
- Profileren en marketing: Het communiceren van een heldere identiteit naar buiten toe kan helpen om gericht publiek, vrijwilligers, en artiesten te trekken. Pas de marketing aan op je doelgroep door de juiste toon en mediakanalen te gebruiken.
- Omgeving: Betrek omwonenden bij nieuw gebruik van het gebouw, bijvoorbeeld door een informatieavond te organiseren of een grote opening. Gebouwen die goed ervaren worden door de omgeving kunnen vaker op steun rekenen. Bijvoorbeeld in de vorm van vrijwilligers of donaties.
- Vrijwilligers: zijn essentieel voor cultureel-maatschappelijke exploitatie. Keuze in werkzaamheden en flexibele dienstverbanden trekken sneller respons. Investeer ook in het uiteten van de waardering en onderlinge relaties, bijvoorbeeld in de vorm van uitjes of diners.

- Netwerk partners: zoek elkaar op en wissel ideeën uit. Waar kun je elkaar aanvullen of samenwerken?

Promotie en Marketing van activiteiten

- Op de website van het Historisch Centrum Leeuwarden staan verschillende wandelingen, waaronder de Route Sporen van religieus leven: langs plaatsen van stilte en bezinning.
- Via de website [visitleeuwarden.nl](#) voorziet de gemeente Leeuwarden toeristen van tips en informatie over de stad, locaties en evenementen. De gemeente Leeuwarden is bezig met het implementeren van een route-applicatie op de website. Deze applicatie maakt het straks mogelijk om wandel- en fietsroutes te tonen, zoals Tsjerkepaad en wandelingen langs de kerken van de stad en gemeente.
- [Visitleeuwarden.nl](#) werkt met een online database waarin ondernemers zelf hun evenementen en toeristische locaties kunnen toevoegen. Deze worden vervolgens getoond op de website, bijvoorbeeld in de online agenda of als locatie (zoals restaurants, theaters, musea etc.). Op de ondernemerspagina staat alle informatie over hoe de database werkt, wat als wel of niet relevant wordt beschouwd en hoe je een account kunt aanvragen. Leuk om te weten: we hebben ook een koppeling met de website van [visitfriesland.nl](#) zodat locaties en evenementen ook daar op de website verschijnen. Zij voeren hier echter zelf ook altijd nog redactie op.
- Meld uw kerk en activiteiten aan bij [kerken.frl](#). Deze website toont interessante informatie en beelden van de binnen- en buitenkant van kerken in Friesland. Een bordje met QR-code bij uw kerk leidt bezoekers naar uw pagina op de website. De site heeft ook een activiteitenagenda.

Figuur 17 . Rommelmarkt achter de kerk in Wergea, Beeldbank HCL

5. Conclusies en aanbevelingen

Sint Pieterkerk in Grou, Beeldbank HCL

5.1. Reflectie op proces kerkennisie

De gemeente Leeuwarden heeft het traject van de kerkennisie gebruikt om in kaart te brengen hoe de kerkgebouwen op haar grondgebied gebruikt en ervaren worden. Tegelijk is het ingezet als gespreksstarter tussen overheid en samenleving; tijdens het proces van de kerkennisie stonden participatie en dialoog centraal en is veel tijd geïnvesteerd in elkaar ontmoeten en naar elkaar luisteren om zo tot een overzicht te komen van de wensen en behoeftes die spelen in onze gemeente rondom religieus erfgoed. Ook is verkend wat er allemaal nu al kan en welke kansen er zijn voor de toekomst; hier hebben we vorm aangegeven door middel van een gereedschapskist voor kerkbeheerders (zie H.4.). In dit laatste onderdeel van dit verslag geven we een kort overzicht van de constatering op basis van de verkenning gedurende het proces kerkennisie. Hierbij is geput uit de informatie die is opgehaald uit de enquêtes, bijeenkomsten, en gesprekken. We sluiten af met een aantal aanbevelingen voor kerkbeheerders.

De opdracht 'kerkennisie' heeft als oorspronkelijk vraagstuk hoe om te gaan met waardevol materieel erfgoed in een tijd van ontkerkelijking. In het proces van de kerkennisie is de opgave waar de gemeente Leeuwarden voor staat onderzocht. Tegelijkertijd heeft de gemeente Leeuwarden er bewust voor gekozen om de kerkennisie aan te grijpen om ook de maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen te onderzoeken als ook om te investeren in een netwerk rondom de kerkgebouwen. Want een kerkennisie gaat over meer dan alleen stenen; normaal gesproken is het een startpunt om met elkaar na te denken over de waarden en toekomst van kerkgebouwen om zo samen de eventuele pijnpunten, mogelijkheden, en verwachtingen vast te stellen. Dit verslag stond daarmee stil bij zowel het materiële als het immateriële belang van kerkgebouwen in de gemeente Leeuwarden.

Naast leegloop en herbesteding, heeft de gemeente Leeuwarden ook te maken met actieve kerkgenootschappen en zelfs groeiende geloofsgemeenschappen. Meer dan de helft van de 86 kerken is nog in religieus gebruik. De

meeste van deze kerken zullen op de korte termijn niet te maken krijgen met dreigende leegstand. Toch hebben we deze kerken wel betrokken bij het traject van de kerkervisie. Niet alleen om eigenaren aan te sporen om vroegtijdig na te denken over een toekomstvisie, maar ook vanuit maatschappelijk oogpunt: aan deze kerkgebouwen zijn gemeenschappen verbonden die een belangrijk aandeel hebben in de participatiesamenleving en daarmee een bijdrage leveren aan de sociale basis. Bovendien blijkt uit de interne en externe gesprekken dat kerkgenootschappen en gemeente diverse overeenkomsten hebben in hun beoogde ambities.

5.2. Conclusies en aanbevelingen voor beleid

Het traject kerkervisie heeft in de gemeente Leeuwarden een belangrijke bijdrage geleverd aan (het herstel van) de relatie tussen kerken en burgerlijke gemeente. Kerken waren een blinde vlek, maar gedurende het proces zijn de deuren weer open gezet. Waar de startbijeenkomst begon als een aftastende kennismaking, kon er bij de slotbijeenkomst voorzichtig gesproken worden van een netwerk van bekenden. De gesprekken binnen en buiten de gemeente laten zien dat zowel ambtelijk als vanuit kerkbeheerders er een wil is tot (meer) onderlinge samenwerking. Voor het traject van de kerkervisie was de gemeente Leeuwarden weinig op de hoogte van wat kerken organiseren of (kunnen) bijdragen. Ook onder kerkbeheerders was er soms onduidelijkheid over de werkzaamheden van de gemeente. Binnen deze verstandshouding, waar beide partijen op hun eigen eiland opereerden, bleef samenwerking soms uit en koppelkansen liggen. Wanneer we elkaar beter leren kennen en weten te vinden is er een grotere kans dat we elkaar in de toekomst kunnen versterken of samen kunnen optrekken. Dit is niet alleen gunstig voor het levend houden van erfgoed, maar kan ook een bijdrage leveren aan andere maatschappelijke opgaven van de gemeente Leeuwarden. Tijdens het traject van de kerkervisie heeft de gemeente Leeuwarden daarom veel geïnvesteerd in het opbouwen van een netwerk en met positief resultaat; de kerkbeheerders gaven aan dat zij de contactmomenten als erg prettig hebben ervaren en dat er behoefte is om elkaar na het traject van de kerkervisie te blijven ontmoeten. Ook ambtelijk zag men de meerwaarde van het contact met de kerkbeheerders. Niet alleen omdat vroeg overleg veelal leidt tot verbetering van plannen en meer draagvlak, maar ook omdat kerk en burgerlijke gemeente in de kern veel overeenkomstig bleken te hebben. Beiden zetten zich in om de leefbaarheid van de gemeente Leeuwarden te vergroten. Een belangrijke conclusie is dan ook dat kerkelijke

gemeenschappen en burgerlijke gemeente veel meer voor elkaar kunnen betekenen door elkaar te versterken in het bieden van een goed leefklimaat in onze stad en in het buitengebied.

Een voorwaarde voor goed contact en samenwerking is bereikbaarheid en communicatie. Een van de conclusies van onze verkenning is dat momenteel niet iedereen de weg naar de gemeente kan vinden. Hierdoor ligt ongelijke behandeling op de loer: kerkbeheerders met een netwerk hebben een directe (gratis) ingang bij de gemeente. Anderen belandden (soms onnodig) via 'de officiële' weg bij de gemeente en komen terecht in procedures waar leges aan verbonden zijn. De kerkbeheerders gaven aan dat er behoefte is aan direct, laagdrempelig contact met de gemeente en aan perspectief en samenwerking: een gedeelde verantwoordelijkheid voor het behoud van waardevol erfgoed en een meedenkende houding. Het gevoel 'er uiteindelijk alleen voor te staan' had bij sommigen tot frustratie geleid, met als gevolg dat een aantal het overleg met de gemeente uit de weg was gegaan. Voor beheerders van kerken met een monumentstatus lijkt met name de regelgeving een struikelblok te zijn. Uit hun reacties blijkt dat wanneer de regels als (te) beperkend worden ervaren dit machteloos kan maken. Zeker op het gebied van verduurzaming lopen monumenteigenaren aan tegen de grenzen van de wetgeving.

Wat betreft de opgave qua gebouwen, is neven- en herbestemming een terugkerend thema geweest tijdens het proces van de kerkervisie. Uit de verkenning blijkt dat de gemeente Leeuwarden te maken heeft met een (dreigende) leegloop van kerkgebouwen. Kerkbeheerders van 17 gebouwen gaven aan dat zij het religieus gebruik van hun kerkgebouw op de lange termijn somber inzien. De reacties van de verschillende stakeholders op de enquêtes tonen dat inwoners van de gemeente Leeuwarden kerkgebouwen van grote betekenis achten voor hun omgeving, met name in de dorpen. Niet alleen vanuit cultuurhistorische perspectief – kerkgebouwen zijn immers vaak beeldbepalende gebouwen – maar ook vanwege hun ontmoetingsfunctie als centrale plekken in het publieke domein. Het liefst, luidt de mening, blijven ze behouden met een (gedeeltelijk) publieke bestemming. Bij complexe vraagstukken, zoals rondom herbestemming, geeft vroegtijdig overleg een goede start van een samenwerking. Dit zal processen vergemakkelijken en vergroot daarmee de kans tot een geslaagde en duurzame herontwikkeling van erfgoed.

Het verslag 'kerkenvisie' is geen eindstadium, maar een begin. Het is een inventarisatieproces geweest van de status quo: van het gebruik van de kerkgebouwen, en de inzet en beleving van gemeenschappen. Het overzicht van de opgaves en kansen waar kerkgebouwen in Leeuwarden mee te maken hebben, vormen de basis voor de volgende stap: wat gaan we hiermee doen? In antwoord op de opgehaalde informatie en behoeftes die centraal stonden in dit rapport, heeft de gemeente Leeuwarden besloten dat zij onder haar Omgevingsvisie een beleidskader gaat opstellen over hoe om te gaan met kerkgebouwen. De gemeente Leeuwarden is al tijdens het proces van de kerkenvisie aan de slag gegaan met het ontwikkelen van een afwegingskader voor neven/herbestemming. Dit afwegingskader zal worden opgenomen in dit beleidskader 'kerkgebouwen'. Tegelijkertijd is er sprake van tweerichtingsverkeer: kerkeigenaren kunnen (en willen) ook veel zelf organiseren. De eigen inzet is op dit moment al groot en inspirerend. Een stap vooruit vanuit kerkbeheerders zou kunnen zijn om de onderlinge uitwisseling meer op te zoeken, juist omdat tijdens het proces van de kerkenvisie is ervaren hoe waardevol een netwerk kan zijn. In dit verslag zijn al verschillende tips en ideeën gegeven voor kerkbeheerders naar aanleiding van verschillende situaties. Een algemene aanbeveling die als een rode draad door dit verslag loopt, is de meerwaarde van contact en kennisuitwisseling, dit geldt voor kerk en gemeente, voor kerken onderling en voor kerk en omgeving. Wanneer je elkaar met enige regelmaat ziet en betreft bij wat er gebeurt, worden trajecten en veranderingen bespreekbaar en open. Zelfs als dit processen zoals leegloop of kerksluitingen niet voorkomt, kan de weg ernaartoe wel zachter zijn.

Bijlage I – Overzicht kerkenbestand Leeuwarden

Overzicht kerken in de stad Leeuwarden

Kerkgebouw nog in gebruik als 'kerk'?	Locatie Monument Kerkhof	Ja	Totaal Ja	nee, hergebruik als:							Totaal nee
				cultureel & bijz diensten	MFC	wonen	bedrijf	theater, horeca	kinderopvang	dansschool	
Kerkgebouw adres	bouwjaar										
Grote of Jacobijnerkerk	13 ^e eeuw	T RM g	PKNp								
Jacobijnerkerkhof 95											
De Fontein (vm De Open Hof)	1969	S	PKNp								
Goudenregenstraat 77											
De Schakel	1993	S	PKNp								
Havingastate 7											
De Oase	1976	S	PKNp								
Weideflora 142											
Kurioskerk	1964	H	PKNp								
Julianalaan 36-38											
Pelikaankerk	1932	S RM	Pp								
Pelikaanstraat 10											
Sint Bonifatiuskerk	1884	S RM	RK								
Bonifatiusplein 20											
Sint Dominicuskerk	1937	S RM	RK								
Harlingerstraat 26											
Bethel-kerk	1986	S	CGK								
Huizumerlaan 102											
De Morgenster	2004	H	GKv								
Vrijheidsplein 1											
Adventkerk	1980	S	7eDA								
Dokkumertrekweg 41											
City Life Church (vh Salvatorkerk)	1962	H GM	CLC								
Archipelweg 133											
De Wijngaard	1929	H	MG								
Bleeklaan 119											
Doopsgezinde Kerk	1760	S RM	DG								
Wirdumerdijk 18											
Evangelisch Lutherse Kerk	1774	S RM	Pel								
Nieuwe Oosterstraat 30											
Galileakapel	1850	B	ChrG								
Droevendal 9											
Koninkrijkszaal	2008	H	JG								
Esdoornstraat 54											
Leger des Heils	2009	S	LdH								
Wollegaastdam 1											

Kerkgebouw nog in gebruik als 'kerk'?	Locatie Monument Kerkhof	Ja	Totaal Ja	nee, hergebruik als:							Totaal nee
				cultureel & bijz diensten	MFC	wonen	bedrijf	theater, horeca	kinderopvang	dansschool	
Kerkgebouw adres	bouwjaar										
Nieuw Apostolische Kerk Emmakade 1 BIS	1933	S GM	NAK								
Opstandingskerk J.H. Knoopstraat 1	1960	S	VoIEG								
Parkkerk Jan van Scorelstraat 76	1955	S GM	Bap								
Uitzicht (vm Sint Franciscuskerk) Archipelweg 222	1963	H GM	VvG								
Vrije Evangelische Gemeente Zuidvliet 14	1915	S	VrijeEG								
Waalse Kerk Grote Kerkstraat 222	1525	S RM	Rem								
Dorpskerk Huizum Huizum-Dorp 67	12 ^e eeuw	T RM r		SAFT							
vm Regenboogkerk De Hooidollen 17	1972	S			1						
vm Chr. Gereformeerde Kerk Wijbrand de Geeststr. 20-20a tm j	1911	S				1					
vm Leger des Heils Tuinen 14	1936	S GM				1					
vm Johannes de Doperkerk Agora 4	1933	S RM					1				
vm Noorderkerk Doelestraat 8a	1889	B					1				
vm Schranskerk Schrans 92	1910	B					1				
vm Baptistenkerk M.H. Trompstraat 4a	1936	S						1			
Koepelkerk Vredeman de Vriesstraat 24a	1923	S RM						1			
vm Westerkerk Bagijnestraat 59	1510	S RM						1			
Kapel Pniël Carel Fabritiusstraat 21	1925	S					1				
vm Synagoge Sacramentsstraat 19	1805	S RM							1		
Eindtotaal		36 18 2		24	1	1	2	4	3	1	12

Zie voor de betekenis van de afkortingen het overzicht kerkgebouwen in de dorpen van de gemeente Leeuwarden.

Overzicht kerken in de dorpen van de gemeente Leeuwarden

Kerkgebouw in religieus gebruik?	bouwjaar	Locatie ¹	Monument ²	Kerkerhof ³	Ja	Totaal Ja	nee, hergebruik als:					Theater	Totaal nee
							cultureel & bijz diensten	MFC	wonen	bedrijf	leeg		
regio, plaats, naam kerk													
Leeuwarden-buitengebied zuid totalen →	24					13	2	1	4	3			11
Grou (5.757 inw)													
Sint Piterkerk	12 ^e eeuw	T	RM	g	PKNp ⁴								
Doopsgezinde Kerk	1829	S	RM	-	DG ⁵								
vm Gereformeerde Kerk	1936	S	GM	-						1			
Jirsum (1.292 inw)													
Mauritiuskerk	1877	H	GM	-					1				
vm Doopsgezinde Kerk	1684	H	k	-					1				
vm Sint Marcuskerk	1966	H	-	n	RK ⁶								
Friens (89 inw)													
Hervormde Kerk	1795	T	RM	r	PKNh ⁷								
Idaerd (96 inw)													
Gertrudiskerk	1774	T	RM	r	PKNh								
Reduzum (1.096 inw)													
Vincentiuskerk	15 ^e eeuw	T	RM	r	PKNh								
Wergea (1.660 inw)													
De Bidler	1872	T	dg	g							1		
Sint Martinuskerk	12 ^e eeuw	H	RM	n	RK								
De Frissel	1956	H	-	-				1					
vm Doopgezinde Kerk	1865	S	dg	-					1				
Warstiens (41 inw)													
Hervormde Kerk	1885	T	RM	r	PKNh								
Warten (948 inw)													
Hervormde Kerk	1780	T	RM	r	PKNh								
Gereformeerde Kerk	1965	H	-	-	PKNg ⁸								
vm Gereformeerde Kerk	1879	H	-	-						1			
Wirdum (1.040 inw)													
Sint Martinuskerk	12 ^e eeuw	T	RM	r	PKNp								
vm Gereformeerde Kerk	1874	H	k	-						1			
vm Unitaskerk	1925	B	GM	-					1				
Swichum (50 inw)													
Nicolaes Tsjerke	13 ^e eeuw	T	RM	r				SAFT ⁹					
Wytgaard (590 inw)													
Maria ten Hemelopneming	1966	S	-	-	RK								
Goutum (2.565 inw)													
Agneskerk	12 ^e eeuw	T	RM	r	PKNp								
Hempens (155 inw)													
Martinuskerk	1947	T	k	r				1					
Leeuwarden-buitengebied noord totalen →	14					5	5		2	2			9
Leksum (425 inw)													
Ceciliakerk	1778	T	RM	r	PKNp								
Jelsum (235 inw)													
Sint Genevakerk	12 ^e eeuw	T	RM	r				SAFT					
vm Rechtz. Herv. Evangelisatie	ca 1911	S	-	-					1				
Koarnjum (489 inw)													
Nicolaaskerk	1873	T	RM	r				SAFT					
Britsum (1.134 inw)													
Johanneskerk	12 ^e eeuw	T	RM	r				SAFT					
De Hoekstien	1968	H	k	-	PKNp								
vm Gereformeerde Kerk	1859	B	-	-						1			
Stiens (7.804 inw)													
De Grote of Sint Vituskerk	12 ^e eeuw	T	RM	r	PKNp								
De Hege Stins	1973	S	-	-	PKNp								
Doopsgezinde Kerk	1904	S	-	-	DG								
Feinum (99 inw)													
Sint-Vituskerk	13 ^e eeuw	T	RM	r				SAFT					
Hijum (390 inw)													
Sint Nicolaaskerk	12 ^e eeuw	T	RM	r				SAFT					
vm Gereformeerde Kerk	1877	S	k	-					1				
Alde Leie (270 inw)													
vm Gereformeerde Kerk	1910	B	-	-						1			
Leeuwarden-buitengebiedwest totalen →	12					7	3		1			1	5
Mantgum (1.172 inw)													
Mariakerk	16 ^e eeuw	T	RM	r	PKNp								

Overzicht kerken in de dorpen van de gemeente Leeuwarden

Kerkgebouw in religieus gebruik?	bouwjaar	Locatie ¹			Monument ²	Kerkhof ³	Ja	Totaal Ja	nee, hergebruik als:					Theater	Totaal nee
		cultureel & bijz diensten	MFC	wonen					bedrijf	leeg					
regio, plaats, naam kerk															
Weidum (580 inw) Johanneskerk	11 ^e eeuw	T	RM	r											
Jellum (146 inw) Hervormde Kerk	1895	T	k	r									1		
Bears (131 inw) Mariakerk	13 ^e eeuw	T	RM	r											
Hilaard (310 inw) Johannes de Doperkerk	15 ^e eeuw	T	RM	r			PKNp								
H Maria & St Paulus v Thebe	1889	H	k	-			KO ¹⁰								
Húns (110 inw) Nicolaaskerk	13 ^e eeuw	T	RM	r			PKNp								
Leons (26 inw) Catharinakerk	13 ^e eeuw	T	RM	r			PKNp								
Baard (186 inw) Sint Gertrudiskerk	1876	T	RM	r					1						
vm Doopsgezinde Kerk	1856	S	k	-							1				
Easterlittens (462 inw) Sint Margarethakerk	12 ^e eeuw	T	RM	r			PKNh								
Jorwert (337 inw) Redbadtsjerke (Radboudkerk)	11 ^e eeuw	T	RM	r											
Totaal alle dorpen samen	50							24	11	1	7	5	0	2	26

¹ Lokatie: T=op dorpsTerp, H=aan Hoofdweg, S=aan Straat in (woon)wijk, B=op Binnenplaats

² Monumentstatus: RM=rijksmonument, GM=gemeentelijk monument, k=karakteristiek, bescherming hoofdvorm, dg=rijksbeschermd dorpsgezicht

³ Kerkhof: r=kerkhof met grafzerken rondom het kerkgebouw, g=(voormalig)kerkhof, geen grafzerken meer, n=kerkhof met grafzerken naast het kerkgebouw, - = nooit kerkhof geweest

⁴ PKNp = PKN-protestants

⁵ DG = Doopsgezind

⁶ RK = Rooms-Katholiek, zij gebruiken daarnaast nog twee kerkgebouwen in de stad Leeuwarden

⁷ PKNh = PKN-hervormd

⁸ PKNg = PKN-gereformeerd

⁹ SAFT = kerkgebouw eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken

¹⁰ KO = Koptisch Orthodox

Bijlage II - Stappenplan van kerkenraad Baard om van kerk naar stichting te komen

Aanleiding om kerkgebouw over te dragen aan een stichting.

1e Bemensing, te weinig leden om nog een goed werkende kerkenraad te bemannen. Kortom te weinig mensen om nog het gemeente zijn te vieren.

2e Aanstaaende fusie van drie dorpen om één gemeente te vormen.

3e Kerk en toebehoren, landerijen, kosterswoning, begraafplaats etc, is vroeger allemaal opgebracht en onderhouden door de Baarder gemeenschap.

Bij overdracht aan een dorpsstichting blijft de zeggenschap in het dorp en is de kerk weer voor het hele dorp. Tevens is de nieuw te vormen kerkelijke gemeente niet belast met onderhoud en beheer. Maar blijft de kerk zijn functie wel behouden, door de diensten, zoals voorheen, wel te behouden.

Er is een stichting opgericht met als doel het kerkgebouw en toebehoren in goede staat van onderhoud te houden, ten gunste van het gehele dorp Baard.

De stichting beheert ook de begraafplaats. De eerste jaren na de overdracht krijgen ze ondersteuning van 2 kerkrentmeesters, dit om kennis ook over te dragen van gebruik en beheer.

Stichting is nu bezig de Anbi status te verkrijgen. Als dat voor elkaar is, kan de overdracht plaatsvinden. Ook SBKG blijft ingeschakeld om het onderhoudsplan te laten uitvoeren, zoals dat is beschreven in het plan voor de komende 25 jaar. Voor het beheer van de landerijen wordt het rentmeesterkantoor, dat ook nu de zaken behartigt, ingehuurd.

Alle bovenstaande is in een stappenplan eerst opgesteld.

1e Bespreken in CvK

2e Bespreken in kerkenraad

3e Bespreken met stichting Welzijn Baard

4e Met leden van bovengenoemde stichting een gesprek met SBKG en rentmeesterkantoor organiseren. Daar kwam de intentie tot overname uit. 5e Bespreking met afgevaardigde van CCBB

6e Verzoek aan de Classis om de kerkenraad uit te mogen breiden met leden van buurgemeente, om rechtsgeldige besluiten te mogen nemen.

7e Toestemming aan Classis vragen, via CCBB.

8e Na toestemming, is er contact met notaris gezocht en stichting om statuten te herzien. Conclusie was dat een nieuwe stichting nodig was. En een vernieuwd overdrachtsdocument dat wordt beschreven in de overdrachtsakte.

Dus nu is het wachten op het besluit van de belastingdienst. Intussen zijn de waarden van overgedragen goederen getaxeerd en is er een energielabel bij de kosterswoning verkregen. Ook zijn de leden en doopleden geïnformeerd, eerst schriftelijk en op een gemeenteavond uitgebreid. Waar een ieder zijn vragen kon stellen en zijn mening kon geven.

Bijlage III - Uitkomsten Pressure Cooker, studenten NHL Stenden Hogeschool

1. **Kerkify:** een app waarin mensen een kerk kunnen boeken voor evenementen. De app toont een overzicht en beschrijving van alle kerken in de gemeente Leeuwarden. Volgens de studenten is 'kerkify' een "win-win situatie" omdat het de drempel lager maakt: "je brengt de burgers en de mensen van de kerk bij elkaar om elkaar te helpen met ideeën."

2. **Missie: Mienskip:** een stappenplan voor de kerk, waarbij verschillende 'activiteiten'-pakketten worden aangeboden: 1. Een leerpakket, 2. Een plezier pakket, en 3. Een cultuurcentrum. De kerk kiest zelf het pakket en bepaalt de intensiteit van de activiteiten. Het doel achter "missie: Mienskip" is dat: "het gebaseerd is op de ruimte en de behoeftes van de Mienskip." "De combinatie van de flexibele keuzes in combinatie met een goede promotie zorgt ervoor dat het gebouw doordeweeks gebruikt gaat worden. Verder zijn alle activiteiten gericht op de samenkomst van de dorpen, waardoor de Mienskip weer op zal bloeien!"

3. **Pop-up versmarkt:** een pop-up versmarkt in de kerk om de kloof tussen de kerk en de dorpsgemeenschap te verkleinen en lokale producenten de kans te geven hun producten onder de aandacht te brengen. De pop-up versmarkt heeft ook een koffiehoek waar ouderen elkaar kunnen ontmoeten. "We brengen met dit idee de kerk en de dorpsgemeenschap dichterbij elkaar, we brengen de basisbehoefte van meer winkels terug in

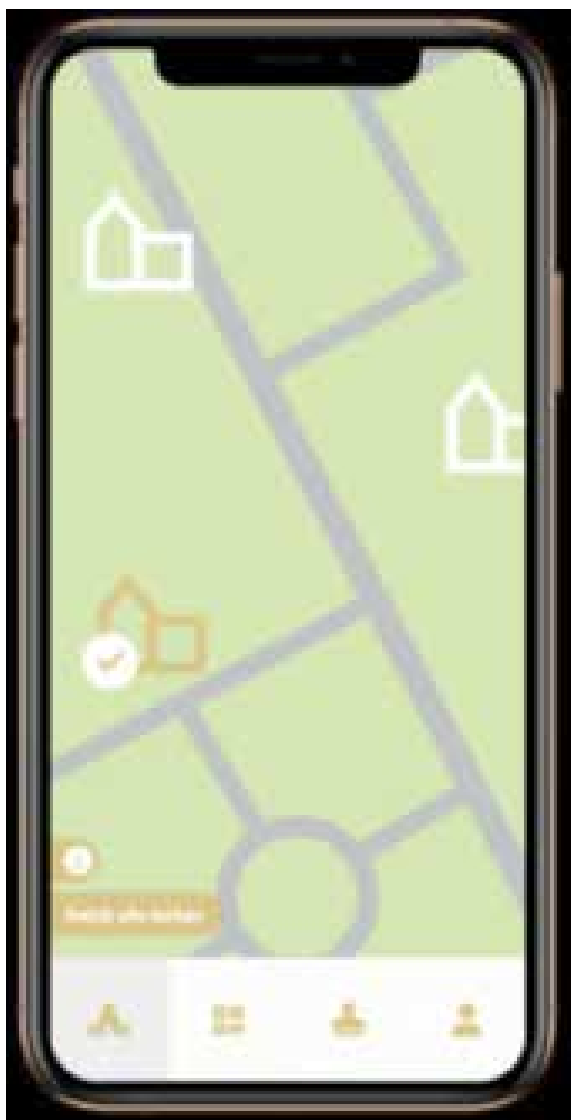
het dorp. We bestrijden het eenzaamheidsprobleem dat leeft onder ouderen."

4. **'Verbind mij':** een platform gespecialiseerd voor in activiteiten binnen en om de kerken. Binnen dit platform beheren kerken een eigen pagina over hun kerk. Met een directe connectie naar sociale media leggen wij een link tussen de kerken en de mensen uit de dorpen en wijken. Het platform biedt een agenda aan, die een overzicht geeft van activiteiten in de toekomst. Hierbij kan je denken aan markten, koffie-uurtjes, maar ook aan kerkdiensten. De app biedt ook toegang tot vrijwilligerswerving en eventuele donaties. "VerbindMij is een groots project, die de kerkenleegte bij de bodem aanpakt. Het is gericht op de gemeenschap, en geeft de kerken een eigen platform die dat doet wat de kerken willen doen; een verbinding maken tussen kerk en de omgeving."

5. **Tsjerke Check:** Een app met daarin een online stempelkaart langs alle kerken in de gemeente Leeuwarden. In de app staan ook beschrijvingen van de kerkgebouwen. Door de opdracht 'spaar ze allemaal', wordt er een spelelement aan het bezoeken van kerkgebouwen toegevoegd dat bijvoorbeeld gezinnen kan prikkelen om meer kerkgebouwen te bezoeken.

6. **Studearje yn de Tsjerke:** In (kleine) dorpen is er vaak geen mogelijkheid om buiten huis te studeren/werken. Als mensen dat wel willen, moeten ze naar een stad of groter dorp verderop. Onze focus ligt bij studenten en werknemers die thuis moeten werken. Concept: van kerken een studie/werkplek/bibliotheek maken, waar mensen in stilte kunnen studeren/werken. De kerken behouden hun functie, zodat er diensten kunnen worden gehouden. Wat wordt er beoogd: uitnodigen/verbinden: de kerken openen hun deuren

en verwelkomen mensen die op zoek zijn naar een rustige/stille werkplek. Mensen uit het dorp komen ook hierdoor met elkaar in verbinding en er kunnen relaties ontstaan.

Geïnteresseerd om eens projectmatig samen te werken met NHL/Stenden? Dan kan contact worden opgenomen met: propedeusecmd@nhlstenden.com of met Pauline Stoel via: pauline.stoel@nhlstenden.com

